

VIII

İngiltere'nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878-1923)

Yrd. Doç. Dr. Halil Ersin AVCI

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale

1688 yılında resmîyet kazanan İngiliz-Ermeni İttifakı, XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İngiltere'ye ticarî ve siyasi planda büyük kazanımlar sağladı. Böylelikle İngilizlerin dünya hâkimiyet mücadelelerinde bilhassa da Asya'daki faaliyetlerinde geliştirdikleri bir "Ermeni Formülü" ortaya çıktı. İngilizlerin İran ve Hindistan'da geliştirdiği bu formül vesilesi ile İrandan Hindçin'e hatta Çin ve Endonezya'ya kadar olan geniş alanda önce faaliyet göstermiş sonra da hâkimiyet tesis etmişlerdi¹.

İngilizlerin XVII. yüzyılın başından itibaren kendilerine bağladıkları Ermeni Ticaret Ağı, İngiltere'nin Asya'da yayılmasında büyük katkılar sağlamıştır. İngilizler, önceki bölümde de görüldüğü üzere, Güney Asya boyunca sahil kentlerinde Ermeni-İngiliz ticarî acenteleri ve kolonileri kurdular. Öncelikle Ermenileri İngilizleştirmeyi en azından İngiliz sempatisi ile doldurmayı denediler ve bunda da büyük ölçüde başarılı oldular. İngiliz tarzında Ermeni millî eğitimi ile yetiştirilen, zamanla Protestanlaştırılan Ermeniler, İngiliz sömürü aygıtının zamanla en önemli organı haline geleceklerdi.

XIX. yüzyılda İngiltere'nin Güney Asya'da gözünü diktiği herhangi bir stratejik hedefi ele geçirmesi için yapması gereken artık tek şey vardı, Ermeni tüccarlarını göndermek. İngiliz tüccarları ile ortak Ermeni tüccarları, gittikleri yerlerde hızla kolonileşiyor, ticarî ve sosyal faaliyetler yürütüyorlar, İngilizler için stratejik bilgileri temin ediyorlardı. Sonunda da Ermeniler ile yerli idareciler arasında çıkan bir probleme Ermeni tüccarlarının hamisi İngilizlerin müdahalesi geliyordu. Dolayısıyla da

Ermenilerin faaliyetlerinin görünen nedeni her ne olursa olsun neticesi İngiliz hâkimiyeti için zemin hazırlamaktı.

İngiltere'nin bu sihirli "Ermeni Formülü" ve etkilerinin diğer sömürgeci devletlerce anlaşılması gecikmedi. Kısa sürede Rusya, Fransa gibi önde gelen sömürgeciler de bu "formülün" önemini kavradılar. Ancak Fransa ve Rusya "Ermeni Formülü"nü önemini anladıklarında Fransa Güney Asya'dan neredeyse tamamen atılmış, Rusya'da güneyden çevrilen İngiltere tarafından büyük ölçüde kuzeye hapsedilmişti.

DÜNYADA SÖMÜRGEÇİLİK ANLAYIŞININ DÖNÜŞÜMÜ

Sömürgeleşmede XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonuna kadar geçen mücadeleli dönemi hâkimiyet süreçleri açısından iki devre ayırabiliriz. Bunlar; birincisi, XVI. yüzyılda başlayıp Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ile biten Sahil Sömürü ve Mücadeleleri Dönemi ve ikincisi, Yedi Yıl Savaşlarından sonra başlayıp I.Dünya Savaşı'na kadar devam eden Karasal Sömürü ve Mücadeleleri dönemidir.

Şöyle ki, sömürgeci güçler XVI. ve XVII. yüzyılda genelde dünyada ulaştıkları toprakların ancak denize yakın yerlerinde siyasi hâkimiyet kurmuşlardır. Ulaştıkları ülkelerin içlerine ise ya tüccarları ya da daha önce Osmanlı Devleti, İran ve Hindistan ile İngilizlerin temasında bahsedilen kısımlarda anlatıldığı gibi kendilerine yakın gördükleri veya yakınlaştırdıkları yerel araçlar vasıtasıyla etki etmişlerdi. Bu bakımdan da söz konusu dönemde gerçekleşen doğrudan sömürü ulaşılan ülkelerin deniz ile bağlantısını ele geçirme, varsa kervan ticaretini denize kaydırma ve hedef ülkenin tüm deniz aşırı ticaretine hâkim olma şeklindeydi. Böylece önce hedef ülkenin ticaretine sonra ise siyasetine hâkim olma ve hedef ülkenin sahil şehirlerinde acente veya üsler kurma yoluyla bir hâkimiyet tesis etme şeklinde gelişti.

Bu sebeple de bu devirdeki hâkimiyet mücadeleleri söz konusu sahillerin ele geçirilmesi veya elde tutulması üzerine gerçekleşti. Dünyada genel olarak sömürülmeye müsait boş sahil şeridinin kalmaması, ülkelerin sömürgelerinde hem sahil şeritleri boyunca hem de karasal olarak iç bölgelere ilerlemeleri Avrupalı sömürgeci devletleri sömürge komşuları haline de getirdi. Hem Avrupa'daki hem de sömürgelerdeki güç dengelerinin değişmesi, sömürge komşularını birbirine düşürdüğü gibi, da ilk dünya savaşı olarak da değerlendirilen Yedi Yıl Savaşlarına yol açtı².

Bunun için bu dönemi Sahil Sömürüsü ve Mücadeleleri dönemi olarak adlandırmak yerinde olacaktır.

Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren sömürgeciler sahillerine hâkim oldukları devletlerin içlerine doğru karasal bir genişleme gerçekleştirmeye başladılar. Sanayi inkılabı sonucu gelişen teknoloji, demiryolu ağları, sömürgelerde asırlardır yürütülen, dinî ve kültürel asimilasyonlar neticesinde, sömürgelerin ve sömürge halklarının, hâkim güçlerin tâbi ve tabii unsurları haline gelmesi yani sömürgelerin hâkim gücün tabii vilayeti, millî birer parçası olması sonucunu doğurdu. Bu sonuç üzerine hâkim güçlerin sahip oldukları sömürge alanlarını komşu alanlar aleyhine ve kendi stratejik beklentileri doğrultusunda genişletme çabaları karasal bir genişleme ve diğer güçlerle çatışmayı da beraberinde getirdi.

Tabii ki bu karasal genişleme sonucunda ilk dünya savaşından(1756–1763)'den I. Dünya Savaşı'na(1914–1918)'e kadar geçen dönemde sömürgeci devletlerin kıyasıya askeri ve siyasal mücadeleleri yaşandı. Mesela, bu dönemde İngiltere Asya'da güneyden kuzeye ilerlerken karşısına kuzeyden güneye doğru ilerleyen Rusya çıktı. Özgürlüğünü İngiltere'den kazanan Amerika Birleşik Devletleri kendi anakarasında ve Monroe doktrini ile belirlediği nüfuz alanlarında İspanya, İngiltere ve Fransa ile çatıştı. Yine Asya ve özellikle Afrika'da İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz, Hollanda, Belçika, Almanya ile çatıştığı gibi Avrupa'nın hemen her devleti şu veya bu şekilde birbirleri ile bir çatışma veya en azından savaş rüzgârları estiren problemler yaşadılar. Bu karasal sömürü mücadeleleri döneminde dünyada, karasal olarak sömürecek yeni bir yerin kalmaması sonucu sömürgeci ülkelerin birbirlerinin elindeki topraklara göz dikmeleri ve bu alanlarda da nüfuz sahibi olmaya çalışmaları, dünya çapında yeni bir dünya savaşına daha sebep oldu.

Bu açıdan Yedi Yıl Savaşlarından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde Karasal Sömürü ve Mücadeleleri dönemi olarak adlandırılacak dönemde giderek güç kaybeden Osmanlı Devleti sömürgecilerin iştihasını kabartmıştır. Ancak hiçbir devlet, diğer sömürgecilerin tepkisinden çekindiği için Osmanlı Devleti'ne karşı da nihai bir savaşa girişmekten de çekinmiştir. Bu sebeptendir ki, ana sömürgeci devletler olan İngiltere, Fransa, Rusya ve sonra bunlara ilave olacak Almanya ve İtalya için en önemli mesele, Osmanlı Devleti topraklarında kendi nüfuz alanlarını oluşturmak, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim unsurlarını kendi çıkarlarına uygun bir şekle dönüştürmek olmuştur.

İNGİLİZLERİN ERMENİLERİ REFORME ÇABALARI

Sözlük anlamıyla devrim, yeniden düzenleme, tekrar kurma, yeni bir şekil verme anlamlarına gelen reformasyon, dış etkenlere(zaman, şartlar gibi) göre şekillendirme, dönüştürme ve değiştirme anlamalarına da gelmektedir. Bazı Ermeni tarihçiler tarafından, Ermeni tarihi için Ermeni Rönesans'ı olarak kabul edilen XVI. ve XIX. yüzyıllar arası dönem bizce bir Ermeni Reformasyonu çağıdır. Çünkü bu dönem içinde Ermeni kültürü, dili ve en önemlisi de dinî Rönesans özellikleri olan yeni bir doğuş, yenilenme ve gelişime bağlı seçici bir değişim geçirmemiş aksine, tamamen yeni bir forma dönüşerek reformasyona uğramıştır.

Reformasyonda, Rönesans'takinin aksine içeriden gelen bir değişim değil dışarıdan gelen bir yönlendirme, değiştirme hatta zorlama esastır. Avrupa'da da zaten Rönesans'ı beğenmeyen veya yeterli görmeyenlerin Rönesans'a yeni bir şekil, yeni bir yön vermeye çalışması ile Reform ortaya çıkmıştır.

Ermenilerin “karanlık çağları” olarak kabul ettikleri XV. yüzyıldan XVII. yüzyıl sonuna kadar olan dönemde, kültürel ve siyasî olarak kimliklerinin oluşumuna ve bir millet olarak ayırıcı özellikler ortaya koymalarına yönelik bazı gelişmeler oldu. Bunlardan birincisi, belli bir toprağa bağlı, eski feodal idareciler ortadan kalktı. Yerlerine tüccar ve işadamlarından oluşan şehir merkezli bir sınıf ortaya çıktı. Bunun bir adım ötesinde zenginleşen bu sınıf Ermeni kültürünün hamisi, kilisenin ana sponsoru ve entelektüel kuruluşların banisi oldu. İkinci olarak, Ermenilerin siyasî, kültürel, politik, dinî, ekonomik merkezleri, yaşadıkları Osmanlı-İran coğrafyasından büyük imparatorlukların başkentlerine taşınmaya başladı. Bu durum yabancı etkisinde Ermeni millî entelektüelinin yetişmesini sağladı. Üçüncüsü, Kilise, özellikle Osmanlı sınırları içinde, Ermeni milleti için tek resmi idarî merkez olarak kabul edildi ve böylece Ermeniler lidersiz kalmamış oldu. Böylece Ermeni millî etnik kimliği, Ermeni kutsal dinî kimliği olarak kilise tarafından asırlarca korundu. Bu kolektif ayırım hattı, Ermenileri, özellikle Osmanlı Devleti'ndeki “millet” sistemi sayesinde “ötekiler”den ayrı tuttu ve karışıp kaybolmalarına mani oldu³.

Burada bizim konumuz açısından en önemlisi İngilizlerin gerçekleştirdikleri Ermeni Reformasyonudur. XVI. yüzyıldan itibaren batılı sömürgeci devletlerin ticaret yollarını kendi lehlerine çevirme gayretleri, özellikle bu ticaret yollarından İpek Yolu'nu değiştirme çabaları

Ermeni tüccarlarını bir anda Avrupalı tüccarlar için vazgeçilmez bir ortak haline getirmiştir. Ermeni tüccarlarının bu ortamı değerlendirmesi, Ermenilerin yeni diller öğrenmesi, başka kültür ile temas etmesi neticesinde çok kültürlü bir Ermeni burjuvazisi ortaya çıkmış, bu burjuva sınıfı, gerek kendi yaşadıkları yerlerde gerekse zamanla, Ermeni toplumunda bir reformasyon başlatacak hem ekonomik hem de kültürel alt yapıya sahip olmuşlardır.

Sosyolojik bir gerçek olarak, haliyle, bu altyapı geliştiği kültür ve ortamdan bazen doğal bazen de gayrı tabii yollardan etkilenebilir. Ermeniler, İtalyan ve Fransızlar ile temaslarında Katolikleşerek, Fransa'ya yaklaşmışlardı. Bu yaklaşım bir kısım Ermeni üzerinde Katolik inançları bakımından etki yaptığı kadar, Fransa ve İtalya'da eğitim gören Ermenilerin, İtalyan Carbonari ve Fransız devrim fikirlerinden etkilenmemeleri de mümkün değildir. Bu fikirlerle beslenen Ermenilerden özellikle Anadolu ve İran'a geri dönenler "yanlış yolda olduğunu düşündükleri soydaşlarına" Avrupalı bağımsızlık fikirlerini de aşlamış olmalılardır.

Aynı şekilde Rusya'nın hâkimiyetinde yaşayan veya eğitim gören Ermenilerde de Rusya'nın etkisi ile Osmanlı Devleti'ne karşı bir nefret veya negatif görüş ortak paydasının görülmesi de herhalde mümkündür.

Bu sebeple de İngiliz Hindistan'ındaki Ermenilerin de büyük bir dünya politikası güden, daha XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin etrafından dolaşarak ticaret yapmayı akıl edebilmiş ve XVIII.yüzyılda Çin'den Amerika'ya kadar yayılan büyük bir sömürge imparatorluğuna sahip ve bunu kaybetmemek için her şeyi yapabilecek İngilizlerden etkilenmemeleri düşünülemezdi.

İngilizlerin, genel olarak İngiliz vatandaşlarına yönelik liberal, demokratik, çoğulcu yaklaşımlarından, çok eski tarihlerden itibaren kamuoyunu yönlendirme amaçlı duvar ilanları ile başlayıp XVIII. yüzyıldan itibaren gazeteye dönüşen İngiliz bilgi ve fikirlerinin paylaşım yöntemlerinden, yaygın eğitim sistemleri ile aydın bir toplum figüre etmelerinden, yazılı kültürün adeta abartı şeklinde gelişmesinden ve de ticaretin gücü ile kurdukları dünya hâkimiyetinden Ermenilerin, özellikle de Hindistan Ermenileri'nin etkilenmemesi mümkün değildir. Kaldı ki, daha önceki bölümlerde İngilizlerin Ermenilere nedenli yakın davrandığından ve Hindistan ve ötesinde yaşayan Ermenilerin zamanla İngiliz kültürünün içinde eriyip gittiklerinden bahsetmiştik.

İngiliz ticaret ağı içinde eriyen veya yerini alan İran-Hindistan-Uzakdoğu Ermeni Ticaret ağı içindeki Ermeni tüccarlarının zamanla elde ettiği ticarî zenginlik bu ticaret ağı üzerinde yaşayan Ermeniler arasında İngiliz menşeli bir Ermeni reformasyonu başlattı. Özellikle Hindistan'dan başlayarak, İngilizlerin Londra-Bombay ticaret yolu boyunca doğudan batıya doğru bir yol çizen bu reformasyon, Hindistan'da Kalküta ve Madras'tan başlayarak, İngilizlerin faaliyet gösterdiği Yeni Culfa'ya, Tiflis'e, özellikle de İzmir'e ve İstanbul'a ve İngilizlerin hâkim olduğu Akdeniz'deki İngiliz limanlarında yaşayan Ermenilere en nihayet de İngiltere ve Amerika'dakilere kadar ulaştı. İngiliz Reformasyonunda en önemli iki etken, Ermeni tüccarlarının sponsorluğu ve matbuat faaliyetleri oldu⁴.

Ermeni tüccarlarının sponsorluğunda açılan ilk okullar Yeni Julfa'da 1630'larda görüldü. Bu okul önemli Ermeni entelektüellerinin yetiştiği bir yer oldu. Yeni Culfa şehri de bu eğitim merkezleri etrafında yapılandı. 1668'de de yine iki Ermeni tüccarının katkıları ile Lehistan'daki Lvov'a bir okul açıldı⁵.

Hindistan'daki ilk Ermeni Okulu, 1798'de Kalküta'da açıldı. Okulun müdürlüğünü ve sponsorluğunu açıldığı günden itibaren yirmi beş yıl boyunca, kendisi de okulda Ermenice hocalığı yapan Tokatlı bir Ermeni Arraton Kalos yaptı. Tokat bu sırada İngiliz Doğu Hind Kumpanyası yetkililerinin ve İngiliz Doğu Misyoner teşebbüsünün İran üzerinden gelip İngiltere'ye giden yolu üzerinde bir uğrak yeri ve anlaşıldığı kadarıyla önemli bir merkezi idi. Çünkü Seth, kitabında, Henry Martin isimli, "Muhterem Doğu Hind Kumpanyası'nın ve Doğu'daki misyoner teşebbüsünün öncü papazı"nın İran üzerinden İngiltere'ye giderken 16 Ekim 1812'de son nefesini burada verdiğini ve Ermeni mezarlığına defnedildiğini bildirmektedir⁶.

Henry Martin'in Tokat'taki Ermeni mezarlığına defnedilmesi ilgi çekicidir. Ermeniler ile ayrı mezhepten olan İngiliz'in doğal olarak başka bir mezara defnedilmesi gerekliydi. Oysa 1321 tarihli Maarif Salnamesi'nin 556. sayfasındaki rakam ve verilere göre çok eskiden beri Tokat ve civarında İngilizlerin gayretleri ile bir Protestanlaştırma faaliyeti olduğu dikkat çekmektedir⁷. Yine daha önce ticaret yollarının geçtiği güzergâh ile ilgili izahatın verildiği yerde Tokat'ın ehemmiyetine ve burada Ermeni nüfusunun bulunuşuna dikkat çekilmiştir.

Bu anlamda ayrıca şunu da söylemek gerekir ki, İngiliz ticarî ağı içerisinde önemli bir yere sahip olan Ermeni Ticaret Ağı'nın kullandığı

bir haberleşme sistemi de özel kuryeler ile yollanan mektuplardı. Bu konu da bilgi veren Sebouh Aslanian, Ermeni tüccarlarının yazışmaları ile ilgili yazdığı makalesinde Ermeni tüccarlarının ve özellikle de Yeni Culfalı Ermeni tüccarlarının Müslüman kuryeler kullanmadığını, genelde bu işte ya gelip giden tüccarların veya daha çok da ülkelerin kiliseleri arasında devirdaim eden papazların özel kurye olarak kullanıldığını bildirmektedir. İngiliz Devlet Arşivleri'nde (Public Record Office) HCA(High Court of Admiralty) kodlu birçok mektuptan örnek veren, Aslanian'ın, kullandığı mektuplardan birisi, 12 Mart 1747'de Tokatlı bir Ermeni papazdan Çin'deki Kanton'da bulunan Padre Severi'ye, Bursalı Koca Şükür Aga isimli Ermeni tüccarına iletmek üzere gönderilmiştir. Mektup Ermenicedir. Mektubun, gönderilişi, içeriği belki ayrı bir çalışma konusudur. Ancak burada önemli olan husus öncelikle, mektubun İngiliz Devlet Arşivinde, İngiliz Amirallığı Yüksek Mahkeme kayıtları içinde yer almasıdır. Ayrıca Kanton mektubun yazıldığı dönemde İngiliz Doğu Hind Kumpanyası'nın önemli bir merkezi idi. Tüm bu ayrıntıları bir araya getirirsek İngilizlerin Anadolu'dan Hindistan'a ve oradan da Çin'e kadar olan geniş coğrafyada Ermeniler ile sadece ticarî bir işbirliği içinde değil aynı zamanda siyasî, sosyo-kültürel ve dinî bir yakınlaşmanın da içinde olduklarını da görmüş oluruz⁸.

1798'de Kalküta'da açılan okulu 2 Nisan 1821'de Ermeni Hayırsever Akademisi'nin açılışı takip etti. Ermeni tüccarları tarafından desteklenen okul, sadece Hindistan Ermenileri değil, Julfa, İsfahan, Türkiye ve diğer bölgelerden gönderilen binlerce Ermeni gencinin eğitiminde hizmet verdi ve buradan yetişen Ermeni gençlerinin bir kısmı da ileri eğitim almak üzere İngiltere ve Amerika'ya gönderildiler. Burada yetişen Ermeni gençleri Ermenice'nin yanı sıra iyi İngilizce ve Latince eğitim alıyorlar, sıkı bir dinî eğitim ile birlikte sıkı bir millî eğitim de bu gençlere veriliyor, Avrupalı fikir ve düşünceler ile donatılıyorlardı. Yine Osmanlı Ermenileri, bilhassa İzmir ve İstanbul'dakiler Kalüküta'daki bu okula hem çocuklarını yolluyor hem de bağış yapıyorlardı⁹.

XIX. yüzyıl ile birlikte İstanbul'daki Ermeni ileri gelenleri de Osmanlı Devleti genelinde okullar açmaya, hastaneler, kiliseler yapmaya buralara bağışlar yapmaya başlamışlardı. Bu hareketin en önemli sebebi olarak bir yandan Ermenilerin Katolikleştirilmesi diğer yandan Protestanlaştırılması sonucu Ermeni Kilisesi'nin en iyi savunma olarak eğitimi kullandığı da düşünülmelidir¹⁰.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Eçmiyadzin Ermeni Katogikosluğu'nu kontrolü altına alan Rusya'nın İstanbul'daki Ermeni Patrikliğini, Katogikosluğun etkisi ile maniple ettiği de tabii ki söylenebilir. Çünkü bu sırada Osmanlı toprakları üzerinde yayılma emelleri besleyen Rusya'nın sadece Katoliklere değil aynı zamanda XIX. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş yayılmaya başlayan Protestanlara, özellikle de bu işe dört elle sarılan Amerikan misyonerlerine karşı da tahammülü yoktu.

Ermeniler üzerinde İngiliz-Rus rekabetini göstermesi açısından Papaz Seth'in anlattığı bir hadise oldukça önemlidir. Seth'in verdiği bilgiye göre, Hindistan'daki ilk Ermeni gazetecilerinden Mesrovb David Thaliadian, Erivan doğumludur. Ancak genç yaşlarda(20 yaşında) Hindistan'da Kalküta'daki "Bishop's College"de eğitim görmeye gitmiş burada İngilizce başta olmak üzere iyi bir eğitim almıştı. Bundan sonra Kalküta'dan 1834 yılında, önce Ecmiayadzin'in Katogikos Meclis sekreteri olarak çalışmış ardından da 1837'de İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'daki görünümü itibarıyla, liberal fikirli, kilise ile biraz arası açık bir din adamıdır. 1839 yılında, daha Amerikalı misyonerler İstanbul'daki teşkilatlanmalarını yeni tamamladıkları sırada, Ermeni Patriği, Thaliadian da dâhil tüm Ermenilerin Amerikan misyonerleri ile görüşmelerini yasaklamıştır. Ancak Thaliadian, Amerika misyonerlerinin öğretmenlik teklifini kabul etmiş ve göreve başlamıştır. Bunun üzerine, Seth'e göre "geri kafalı ve bağnaz" Patrik II. Stephanos, Thaliadian'ı, İstanbul'da bulunan Rusya büyükelçisinin ikna etmesi ile Sibiryaya sürgün etmeye karar verir. Patriğin, adamları tarafından gizlice yakalanır ve "kara deliğe" tıklır. Anlaşıldığı üzere, İngiliz ve Amerikalı yetkililerin olaya karışması üzerine serbest bırakılır. İstanbul'da Robert Kolejin kurucularından ve Türkiye'deki Amerikan misyonerlerinin öncüsü Cyrus Hamlin de olayların içindedir ve bu konu ile ilgili "Türkler Arasında (Among the Turks)" isimli çok net bilgiler veren bir kitap bırakmıştır. Thaliadian, Amerikan misyonerleri tarafından kılık değiştirilerek, bir İngiliz kapitan tarafından Trabzon'a götürülür. Buradan da Hindistan'a nakledilir. Thaliadian bundan sonraki ömrünü "Bishop's College"de hocalık yapıp yerine yeni insanlar yetiştirerek geçirir¹¹.

Bu hadisede de görüldüğü gibi Rusya kendi çıkarlarına karşı herhangi bir oluşumun kendi doğal yayılma alanı olarak gördüğü Türkiye topraklarında faaliyet göstermesine karşı son derece hassastı. Diğer taraftan da hadise Türkiye'de faaliyet gösteren Amerika misyonerlerinin İngiltere'nin

güvencesi altında olduklarını ve Amerikalıların Türkiye'deki faaliyetlerini İngiltere adına olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İngiliz Hindistanı'ndaki Ermenilerinin faaliyetleri bunlarla da sınırlı değildi. Eçmiyadzın'deki Katogiskosluğu da İngiliz Hindistanı'nın önde gelen Ermeni tüccarları bağışları ile destekliyordu. Hatta 1771'de Katogiskosluğun matbaası bu bağışlar ile kurulmuştu. Ermeni milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişmesinde matbuat faaliyetlerinin büyük tesiri olmuştur. 1736'da Londra, 1796'da da Kalküta'da Ermenilerin matbaa merkezleri haline geldi¹².

İngiliz Hindistanı'nda Ermenilerin yayıncılık faaliyetleri Madras'ta, Yeni Culfalı Shahamir Shahamirian ve oğulları Hakop ve Yeghiazar tarafından başlatıldı. 1772-1783 yılları arasında sekiz kitap yayınlayan Shahamirianların ilk kitabı Aibbenaran(Alfabe) isminde yeni nesle anadili öğretme amacını taşıyordu. İkinci kitap, Askharhagrutiun Hayastani(Ermenistan Coğrafyası) idi. Üçüncü ve en önemli baskılarından birisi, Karabağlı Movses Baghramian'ın Nor Tetrak vor ge Kochi Hordorak(Uyarıcı denilen Yeni Kitap) idi. 1772'de basılan bu kitapta Ermeni gençleri uyanmaya ve anavatanlarını "Müslümanların kölelik ve zulmünden kurtarmaya" çağırıyorlardı. Bu kitap Madras'tan tüm Ermenilerin yaşadığı yerlere dağıtıldı. Shahamirianların kendi yazdığı iddia edilen bir diğer kitap Vorogait Parats(Şeref Kapanı) ise 1773-1780 arası bir dönemde yine aynı matbaada basıldı. Bu kitap günümüzde bile ilk Ermeni Anayasası veya Shahamirian Anayasası olarak kabul edilmektedir. Kitapta bir kanun derlemesi, bir anayasa teklifi, kurulacak ordu nizamı ve hatta bağımsızlaştırılacak Ermenistan için bir bütçe teklifi bile vardı. Kitapta, Montesquieu'dan John Locke'a varıncaya kadar Avrupa Aydınlanmasının önce gelen düşünürleri ile bağlantılı fikirler, tezler vardı. İngiltere gibi cumhuriyet ile yönetilecek bağımsız Ermenistan fikri anlatılmaktaydı. Kitap kısa sürede her yana yayıldı. Ermeni okullarında okutulmaya başlandı. Kitabın, George Washington'a bile ilham kaynağı olduğu iddia edilmektedir¹³.

Madras'da Harutiun Shamovian 1794'de ilk kez Azdarar(Muhbir) isimli Ermenice bir gazete çıkarmaya başladı. Azdarar sadece yerel İngiliz Hindistanı haberlerini veren bir gazete değildi. Gizli, açık Ermenistan olarak düşünülen bölgelerden, Ermenilerin yaşadıkları yerlerden devamlı haber veriyordu. Hatta gazetenin Rusya'da bir muhabiri bile vardı. Gazetenin dili Julfa lehçesi idi. Ermenilerin özgürlüğü ile ilgili devamlı haberlerin çıktığı gazeteyi daha sonra birçokları takip etti.

XIX. yüzyılın başından itibaren 1800'ler boyunca Madras ve Kalküta'da, on altı Ermeni matbaasında on bir ayrı gazete, iki yüz kitap basıldı. 1892'de bunlara "Ermeni politikalarına adanmış" Ara isimli bir İngilizce gazete de eklendi. Basılı kültürün giderek artması, Ermeni kültürel mirasını İngilizlerin istediği şekilde yönlendiren ve canlandıran önemli bir kültürel faktör haline geldi¹⁴. Bu yayınlar İngilizlerin Ermeni reformasyonunda paradan sonraki en önemli aygıtlardı.

Ermeni matbaaları tabii ki sadece Ermeni milliyetçilik fikirlerini yaymak için kullanılmadılar. Matbaa sahipleri de birer Ermeni tüccarı idi ve para kazanmak için, takvimler, almanaklar, burçnameler, borsa bilgileri gibi nereden para geliyorsa onu bastılar. Yukarıda adı geçen kitapları da bastırılardan para kazanmak için basmışlardı ancak faaliyetleri hem ticarî hem de millî tesirler gösterdi. Ancak bu devirlerde Ermeniler için din, ticaret ve siyaset birbirinin içine girmiş girift bir bağlantı ortaya çıkmıştı¹⁵. Böylece ticarî olarak zenginleşen Ermeniler, İngilizlerin istediği yönde ve şekilde kültürel bir değişim ve gelişim gösterdiler.

Yine 1830'larda Hindistan'ın Bihar bölgesindeki Monghyr'de(şimdiki Munger veya Moger) Ermenilerin bir silah fabrikası da vardı. Burada İngiliz silahları ile yan yana konulduğunda ayrılamayacak benzerlerini yapıyorlardı. Hatta bu silahlardan bazı numuneler Erivan'daki Rus subaylarına da takdim edilmiş onlar da aradaki farkı anlayamamışlardı. Monghyr silah fabrikası hem Kalküta'daki İngiliz birlikleri için silah üretmeye hem de dışarıdan gelen siparişleri de karşılamaya devam ediyordu¹⁶.

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin özellikle doğu ille-
rinde başlayan Ermeni olaylarında kullanılan, İran üzerinden Van ve Ağrı'dan ülkeye kaçak olarak sokulan ancak menşei tam olarak belirlenemeyen Ermeni çetelerinin silahları belki de Moghyr'deki Ermeni silah fabrikasında üretiliyorlardı. İngiliz Doğu Hind Kumpanyası'nın İran'daki limanlarından Van'a ulaştırılıyor ve oradan da Ermeni çetelerine dağıtılıyordu.

Hindistan Ermenilerinin faaliyetleri bunlarla da sınırlı değildi. Eçmiyadzın'deki Katogikosluğu da Hindistan'ın önde gelen Ermeni tüccarları bağışları ile destekliyordu. 1771'de Katogikosluğun matbaası bu bağışlar ile kurulduğunu ifade etmiştik. İngiliz Hindistanı'ndaki, Ermeni tüccarları, Eçmiyadzın Katogikosluğuna yüklü bağışlar yaparak, faaliyetlerini canlı tutumaya çalışıyorlardı¹⁷. Hatta Katogikosluğun coğrafyasında yetişen, Thaliadian gibi gençleri bile bu hayırseverler,

İngiliz Hindistanı'ndaki okullarda yetiştirerek, Eçmiyadzin'i destekliyorlardı. XVIII. yüzyılın son çeyreği ve XIX. yüzyılın başları ile ilgili bağışlar ile ilgili bilgiler, İngiliz Devlet Arşivlerinde görülmekle birlikte ilginçtir bu dönemden sonra bu konuda artık pek bir belgeye rastlanmaz. Seth de kitabında bağışlar ile ilgili verdiği bilgilere göre, bağışlar XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra iyice azalmış neredeyse XX. yüzyıla kadar bu bağışlardan tek tük söz edilir hale gelmiştir. Bağışlarda en azından Eçmiyadzin artık ilk sıralarda değildir¹⁸.

Bu durum ilk bakışta belki bir anlam ifade etmemekle birlikte, dünya politikasındaki bazı değişiklikler dikkate alınırsa belki bir anlam kazanabilir. İngiltere'nin Yedi Yıl Savaşları'nın mali yükünü sömürgelerine bölüştürmek üzere Amerika'daki kolonilerinde koyduğu ağır vergilerden sonra İngiliz sömürgelerinde büyük bir huzursuzluk baş göstermişti. 1772 yılında, Boston limanına yanaşan bir Doğu Hind Kumpanyası şirketi gemisindeki çayların boşaltılmaması ile başlayıp 4 Temmuz 1776'da Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulmasına giden olaylarda İngiltere, Amerika gibi kıymetli bir sömürgesini kaybetmiş olduğundan tüm dikkatini Londra-Bombay hattı ve ötesindeki kazanımlarına vermişti. ABD'nin bağımsızlığını takip eden dönemde Fransız İhtilali ve sonrasındaki Koalisyon savaşlarında Fransızlar ilk kez Mısır'ı ve Suriye'yi işgale ve Hindistan'a doğru kara yolu ile bir "istilaya" kalkışmışlardı. Bu durum İngiltere'de ziyadesiyle endişe ve heyecan meydana getirmiştir¹⁹.

İngilizler buna karşı, İran'daki Gamburun ve Basra'daki acenteliklerini Doğu Hind Kumpanyası'nın askerleri ve donanmasıyla takviye etmekle kalmamışlar aynı zamanda 1798'de Bağdat'a bir ikâmetgâh açmışlardı. Burada Fransa ve Avusturya taraftarı Ermeni tüccarlarından bir kısım zorluklar görseler de Doğu Hind Kumpanyası taraftarı Ermeni tüccarları ve Bağdat'taki Ali Paşa ile iyi ilişkiler kurarak ona askerî olarak yardım ederek tutunmayı başarmışlardı²⁰.

Fransız tehdidinin Ortadoğu'dan kalkması üzerine buranın gerekliliği İngiliz idareciler tarafından tartışılırken Rusya'nın 1801'de Gürcistan'ı işgali ve Kafkasya'ya inmesi üzerine İngiltere'nin Asya çıkarlarının korunması açısından Irak ve Bağdat'ın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Rusya'nın Hindistan'ı gizli istilâ projesinin öğrenilmesinden sonra bu planlara karşı burası önemli bir merkez olacaktı²¹.

İngilizler, Napolyon'un faaliyetleri, Rus istilâsı veya başka bir nedenden dolayı Osmanlı Devleti'nin aniden dağılması ihtimaline binaen Bağdat ve Irak'ı işgal etmeye karar vermişlerdi. Bağdat'taki Kumpanya'nın ajanı

Jones, “eğer Osmanlı Devleti aniden dağılırsa burada hemen İngiltere’ye bağlı müstakil bir devletin kurulmasının gerekli olacağını” vurgulamıştır. İlk önlem olarak da “Bağdat’taki Osmanlı Paşalığına Hind Kumpanyası birliklerinin gönderilmesi ve Bağdat’ın ele geçirilmesini” önermiştir. Bağdat’ın muhakkak bir Vehhabî veya herhangi başka gücün işgaline karşı korunması ve ne olursa olsun İngiltere hariç başka bir gücün eline geçmemesinin önemini vurgulamıştır. Bağdat ve Irak’ın başka bir gün eline geçmesi halinde, önce İran’daki İngiliz varlığı ile başlayarak zincirleme bir reaksiyonla Hindistan’a kadar İngiltere açısından sakıncaları İngiliz hükümetince de açıkça görülmüştür²².

Bu açıdan bakıldığında Eçmiyadzin’deki Ermeni Katogikosluğu’nun İngiliz tarafında olması, İngiltere’nin hem Doğu Anadolu-Irak hattında hem de İran’daki çıkarlarının korunması açısından önemliydi. Rusya’nın 1801’de Gürcistan’ı işgalinden 1829’da Eçmiyadzin’in de içinde bulunduğu Erivan’ı işgaline kadar geçen dönemde İngilizler Eçmiyadzin ile arayış sıcak tutmaya çalışmışlardır. Hatta 1808 Mayıs’ında Hindistan’daki Madras’ın önde gelen Ermeni tüccarlarının, Eçmiyadzin’e yaptıkları yüklü miktarlardaki bağış ve yardımlar, “herhangi bir Rus tehdidine karşı, Katogikos tarafından Bağdat’taki Doğu Hind Kumpanyası’nın ikametgâhına, John Hine’a emaneten” yatırılmıştır²³.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra İngiliz Hindistan’ındaki Ermeni tüccarlarının Eçmiyadzin’e yardımlarının azalmasının sebebi de Eçmiyadzin’in Rus kontrolüne girmesi ve İngilizlerin bir Ermeni Protestan Kilisesi kurma niyeti olmalıdır.

Rusların Eçmiyadzin’deki hâkimiyetlerini kurlmalarından sonra İngilizler de 1830’larda Amerika misyonerlik faaliyetlerine destek olmaya başlamışlardır. İngiltere için doğal olarak Ermeniler üzerinde söz sahibi olabilecek yeni bir kilise gerekliydi. İngilizler bir yandan İstanbul’daki patrikhanedeki nüfuzlarını arttırmaya çalışırken diğer taraftan da “bir şey bütünüyle elde edilemiyorsa tümüyle de kaybedilmez” ilkesinden hareketle kendi Ermeni kiliselerini kendileri kurma yoluna gideceklerdi. Bunun için Türkiye’deki Ermeniler arasında Protestanlığın yayılmasını destekleyeceklerdi. Bu konuda İngilizler aslında tecrübeli bir millet idiler. Çünkü Kraliçe Elizabeth’in öncesinde İngiltere Kralı VIII. Henry(1509–1547) döneminde de, Kralın altıncı bir eş almasına karşı çıkan Papalık ile başlayan gerilim. Kral Henry’nin Anglikan Kilisesini kurması ve Protestanlık hareketiyle son bulmuştur.

Bağdat'a Doğu Hind Kumpanyası'nın bir acente ve ikametgâhının açılması İngiltere'nin Asya politikasının değiştiğini gösteriyordu. Bağdat'taki bu ikametgâhın önemi 1820'lerin sonunda Rusya daha güneye yayılmaya başlayıp İran'ı istila etmeye başlayınca anlaşılacaktı. Bu ve sonraki dönemlerde bu merkez İngilizlerin İran dâhil Ortadoğu'daki önemli harekât merkezlerinden birisi olmuştur. Bundan sonra Asya'nın kuzeyinde Rusya, güneyinde İngiltere "Büyük Oyun(Big Game)"da taşlar yerine oturmuş, oyun başlamıştı. Rusya güneye inmeye çalışırken İngiltere'nin politikası da onu kuzeyde tutmak olacaktı. Bu politikanın Ortadoğu kanadında Basra, Bağdat, Van, Erzurum, Trabzon hattı İngiliz menfaatleri için hayati öneme sahip olacaktı²⁴. Söz konusu coğrafyada da her iki ülke için kilit Ermenilerdi. Bu sebeple de her iki ülkede Anadolu ve Osmanlı coğrafyasında yaşanan Ermenileri kendi amaçları doğrultusunda reform etmeye çalışacaklardı.

İngiltere, hem Osmanlı Devleti ile ilişkilerine zarar vermemek hem de sahip olduğu Müslüman sömürgelerdeki halkı "halifenin ülkesinde misyonerlik yapıyor" imajı ile ajite etmemek için 1810 yılından itibaren Osmanlı coğrafyasındaki Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetlerini Amerikalı misyonerlere havale etmişti. Hatta 1846'da Osmanlı Devleti'nde bir Ermeni Protestan Kilisesi açtıracak kadar bir cemaat yetiştiren İngiltere aynı yıl Amerikan Evanjelik kiliseleri ile bir ittifak antlaşması imzalayarak "Unum Corpus Sumus in Christo (Hristiyanlıkta yekvücuduz)" sloganıyla "Dünya Evanjelik İttifakı(World Evangelical Alliance)" kurularak ilan edildi²⁵.

Bu gelişmeler XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru netice vermeye başlamış ve ortaya Ermeni ayrılıkçı hareketleri çıkmaya başlamıştır. Osmanlı coğrafyasında açılan Amerikan-İngiliz okullarının öğrencileri adeta birer askere, Amerikan-İngiliz kiliseleri birer cephanelik ve bu okul ve ibadethanelerin hemen yakınındaki İngiliz-Amerikan konsoloslukları adeta işlenen suç sonrası sığınma yerine dönüşmüştür.

İngilizlerin gerek Amerikalı gerekse İngiliz Hindistanı'ndaki İngiliz Ermenileri'nin aracılığı ile Osmanlı Ermenilerini dönüştürme faaliyetleri de 1880'lere gelindiğinde kemâle ermeye başlamıştı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde Ermeni olaylarının asıl baş gösteriş tarihi olarak 1890'ı beklemek gerekir. İngiliz, Rus ve Fransızların Osmanlı Ermenilerini "kendileştirme" ve kendi "Ermeni Formül"lerini hazırlama süreçlerinin olgunlaştığı dönem 1880-1890'lardır. Bu dönemde İngiliz,

Fransız, Rus ve Almanların Osmanlı toprakları üzerindeki rekabeti de iyice kızışmaya başlayacaktı.

Ayrıca dünyada karasal sömürünün hız kazanarak dolaylı hâkimiyetten tam ve mutlak siyasi hâkimiyete geçildiği dönem de yine 1880-1890'lardı. Rekabet öyle bir safhaya ulaşacaktı ki Avrupa'nın önde gelen sömürgeci devletleri büyük bir savaşın çıkmasını önlemek veya geciktirmek için tabir yerinde ise sömürgeciliğin usulünün yazıldığı 1885 tarihli Berlin Antlaşması'nı imzalayacak daha sonra İngiltere ve Almanya tekrar 1890'da Berlin'de bir araya gelerek sömürgeler meselesi ile ilgili başka antlaşmalar da imzalayacaklardı. Bu türden antlaşmalar 1870-1890 arası dönemin bir klasiğini olmuş yine aynı dönemde dünya ilk kez kamplaşmaya I.Dünya Savaşı'nda görülecek İttifak ve İtilaf Devletleri de ayrışmaya başlamıştır²⁶.

Yine 1880-1890 yıllarında Osmanlı Irakı'nda zengin petrol yatakları olduğu tespit edilmişti. Dünyada petrolün kıyasıya bir rekabet unsuruna dönüştüğü 1890'da İngiliz Donanma Amiralliği stratejistlerinin eğer İngiltere dünyadaki petrol alanlarını bir an önce kontrolü altına almazsa 50 yıl içinde dünyadaki liderliğini kaybedeceğini bir raporlar İngiliz Hükümeti'ne bildirmişlerdi²⁷.

İlginçtir, İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu hem petrol alanları hem de İngiliz İmparatorluğu'nun iki yakasının birleşmesi için gereken Suriye ve Irak'ın kuzeyinde bir şemsiye gibi Ermeniler yaşıyorlardı. İleride görüleceği üzere, İngilizlerin Osmanlı Devleti'nden koparmak istedikleri topraklar Irak, Suriye, Arap yarımadasının batı kıyıları ve bir de Boğazların kontrolü olduğuna ve Anadolu'daki Ermenilerin yaşadıkları yerler Anadolu ile bu topraklar arasında bulunduğuna göre İngilizlerin asıl amacı Ermenileri kullanarak Anadolu'daki ticaret yolları kontrol altına almak değildi. Ermenileri bir şemsiye gibi kullanarak İran'daki İngiliz menfaatlerine Türklerin ve Osmanlı Kürtleri'nin müdahalesini önleme ve ileride I. Dünya Savaşı'nda gerektiğinde Ermenilere İngiliz yanlısı ayaklanmalar başlattırarak Türk savunmasını Anadolu ve Arap yarımadası olarak bölerek zaafa uğratmak olacaktı.

Ermenilerin, Ermeni olaylarının ilk kez baş göstermeye başladığı 1890'lara kadar Osmanlı Devleti'ndeki en büyük avantajı "millet-i sadıka" yani "sadık millet" olarak görülmeleri idi. Böylece İngilizler, Osmanlılar Ermenilere yönelik güven kredisini kullanarak İngiliz Ermenileri vasıtasıyla Osmanlı coğrafyasında sessiz ve derinden bir şekilde yapılandılar. Olayların tam zamanı gelince de aniden ayaklanmalar ve kanlı olaylar

baş göstermeye başlayacak, Türk hükümetinin aldığı tedbirler akamete uğrayacaktı.

Bu dönemde İngiltere Başbakanı olan William Ewart Gladstone(1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894), Ermeni olaylarının başlamasında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni paylaşma politikasına geçmesindeki en etkin politikacı olarak tarihe geçmiştir. Gladstone ve yanında yetiştirdikleri istihbaratçılar kurulan İngiliz-Ermeni cemiyetlerinin hemen hepsinin banisi olmuşlardır. Gladstone'un adı aynı zamanda İngiliz istihbaratının organizasyonunda ve Türkiye yapılanmasında da tarihe geçmiştir. Gladstone'un İngiliz meclisinde Türkiye hakkında söylediği şu sözler Gladstone Hükümeti'nin politikalarını göstermesi açısından önemlidir:

“Türkler kötülüklerini ancak bir şekilde silebilirler; o da kendiliklerinden bu topraklardan gitmekle mümkün olacaktır. Umarım, zaptiyeleri ve müdürleri, binbaşı ve yüzbaşları, kaymakam ve paşaları eşyalarını toplayıp kirettikleri bölgelerden uzaklaşırlar.” 1876

“Rusya'yı yaptıklarından dolayı kınamayalım. Eğer biz Rusya'nın yerinde olsaydık Türkiye'yi çoktan yemiştik.”²⁸⁴ 1878

İNGİLTERE'NİN ASYA POLİTİKALARINDA ERMENİLER

İngiltere'nin Asya politikalarında Ermenilerin nasıl hizmet ettiğinin anlaşılabilmesi için İngiliz istihbarat yapılanmasının ve 1890 yılında Gladstone hükümeti döneminde aldığı yeni şeklin genel hatları ile bilinmesi yerinde olacaktır.

İNGİLİZ İSTİHBARAT YAPILANMASI

İngiliz istihbarat yapılanmasında XIX. yüzyıldan itibaren 1919'da birbirinden resmen ayrılana kadar iki temel örgüt vardı. Bunlardan birincisi Dışişleri (Foreign Office, FO) ve diğeri de Diplomasi Servisi (Diplomatic Service)dir. 1841 yılında Teğmen Jervis'in gayretleri ile başlayan ordu istihbarat biriminin kurulma çalışmaları 2 Şubat 1855'de Lord Panmure'ün Jervis'in komutasında Topografi ve İstatistik Departmanı'nı(T&S) kurması ile sonuçlandı. T&S'in sağlam bir şekil alması ancak Gladstone zamanında Savaş Bakanı Edward Cardwell tarafından gerçekleştirildi. Şubat 1873'te T&S'in gerçek istihbarat servisi olan İstihbarat Şubesi(Inelligence Branch, IB)'nın İstihbarat

Departmanı(Intelligence Department, ID)'na Cardwell tarafından dönüştürülmesi ile ortaya çıktı.²⁹

İlk kurulan IB'nin temel vazifesi Hindistan sınırında Rusya'ya karşı çalışmaktı. Ancak daha sonra Afrika'da da kullanılmaya başlandı. IB tarafından Mısır için hazırlanan 400 sayfalık el kitabında, Mısır ordusunun savaş sisteminden Mısır fırıncılığına kadar her türlü bilgi vardı. Bu bilgi sayesinde İngiliz Ordusu, Mısır'ı 1882'de kolaylıkla işgal etmişti. Lord Salisbury, 1878 yılında düzenlenen Berlin Konferansı'nda İngiltere'ye "muzafferin dönerken" Konferans sırasında İngiliz Dış İşleri istihbaratına (FO) yardımlarından dolayı Savaş Bakanlığı(War Office, WO)'nun istihbarat birimi IB'ye teşekkür etmişti.1886'da İngiliz Savaş Bakanlığı, İngiliz Amiralliği(Admiralty)'ye bağlı Donanma İstihbarat Birimi(Naval Intelligence Department, NID veya DNI) kuruldu. Böylece İngiliz Askeri İstihbaratı (Military Intelligence Department, MID, Askeri İstihbarat) birimi ve DNI(Donanma İstihbarat Birimi) olarak iki birime ayrılmış oldu. İngiliz ID'nin Doğu(East, E) birimi Avusturya ve Osmanlı Devleti ile ilgiliydi³⁰.

Askeri İstihbarat Departmanı(DMI) ilk imtihanını 1899'da başlayan ancak bir türlü İngiliz kuvvetlerince bastırılmayan Boer Savaşlarında vermiştir. Boer savaşlarının gerilla savaşı şeklinde devam etmesi İngiliz konvansiyonel ordusunu zaafa düşürmüştü. 1900 yılında Lord Kitchener, DMI'yı böyle bir operasyonda kullanan ilk komutanlardan birisi oldu. 1901 Şubatı'nda Boerlere karşı Kitchener'in DMI şefi Yarbay David Henderson, Güney Afrika'yı dört istihbarat birimine ayırmış, her birine bir istihbarat subayı atamıştı. Herbir bölümü de alt ve onları da alt birimlere ayıran Henderson, istihbarat yapılanmasını birbirinden bağımsız ancak birbiri ile organize bir halde düzenlemiş, her bir bölüm komutanının eş zamanlı olarak hem genel merkeze bilgi vermesini hem almasını hem de bölüm ve alt bölümlerle haberleşmesini sağlamıştı. Bu yapıya Arazi İstihbarat Departmanı(Field Intelligence Department) adı verilmişti. Savaşın sonra erdiği Mayıs 1902'ye kadar bu birimde aralarında 1909 yılında İngiliz Adana Konsolosluğu da yapacak olan Doughty Wylie'nin ve Çanakkale Savaşlarında Müttefik ordusuna komuta edecek General Sir Ian Hamilton'un da bulunduğu 132 subay, 2.321 sivil ve birkaç bin yerli kullanılmıştı³¹. Burada geliştirilen yöntemler İngiliz istihbaratının tüm dünyadaki operasyonlarında kullanılacak, burada görev alanlar da aynı şekilde tüm dünyada İngiliz istihbarat ağının idarecileri olacaktı.

1905 yılından itibaren Ortadoğu tabiri yeniden tanımlanarak Mısır'dan Hindistan'a kadar olan tüm saha yani Osmanlı Devleti ve İran'ı da içine alan bölgeye İngiliz stratejik istihbaratında Ortadoğu denilmiştir. 1906 yılında askeri istihbarati Whitehall'a yeni Savaş Bakanlığı binasına taşındı. 1907'deki düzenlemeye göre, Askeri İstihbarat 1 (Military Operations veya Military Intelligence 1, MO1) stratejiden sorumlu, MO2, eskiden olduğu gibi Avrupa, Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ve Habeşistan'dan sorumlu, MO3, İran, Hindistan, Asya, Amerika ve Rusya'dan sorumlu, MO4, topografya ve harita çiziminden sorumlu, yeni kurulan MO5, karşı casusluk, iç güvenlik ve özel görevlerden sorumlu, MO6 ise dış görevlere gönderilecek sağlık subaylarına hizmet vermekten sorumlu olacaktı. Osmanlı Devleti'ne bakan MO2'nin önde gelen ajanları olarak Mark Sykes (Sykes-Picot antlaşmasını müzakere ve imza eden İngiliz subayı), Aubrey Herbert (Talat Paşa ile son röportajı yapan ve Talat Paşa suikastının planlayıcısı) ve George Lloyd öne çıkan isimlerdi³².

Hususi Kısım (Special Section)'ın 1907 yılı sonunda ismi Askeri İstihbarat 5 (Military Intelligence 5, MI5)'e çevirilip başına Binbaşı James Edmonds geçtiğinde İngiliz kabinesindeki bakanların özel hayatlarına kadar her türlü bilgi İngiliz istihbaratınca el edilebilir olmuştu. Bundan sonra İngiliz istihbaratı yayıncılık alanında da faaliyet göstermeye başlamış 1900 yılından itibaren kaleme alınan İngiltere'nin Fransa tarafından aniden işgali, 1904 yılı İngiliz-Fransız antlaşmasından sonra ise İngiltere'nin aniden Almanlar tarafından işgali konusunda kitaplar yayınlanmaya başlanmıştır. Bu tür kitap yazarlarının başında W.T. Stead, Le Queux, Rudyard Kipling gelmekteydi³³.

Ayrıca İngiliz istihbaratı resmi olarak kabul etmese de gazetecilik alanında da boy göstermeye başlamıştı. 1905 yılından itibaren eski Askeri İstihbarat Dairesi şefi Robert ile Le Queux, Daily Mail gazetesinde "Alman istilası 1910" başlıklı bir yazı dizisi kaleme almaya başlamışlar yazının yayınlandığı ilk gün İngiltere kralı hatta birçok bakan Alman istilasının gerçek olup olmadığını öğrenmek için telefonlara sarılmışlardı. Bu tür yazılar 1900 yılından beri İngiliz basınında yayınlanmaktaydı³⁴.

1907 yılında Lord Esher, bu tür durumları kast ederek,

"Bir millet, eğer kendini güvende hissederse tarih göstermiştir ki, bu felakettir, Bir istila korkusu Tanrının dileğidir ki sizi bir dretnot filosuna karşı biler ve İngiliz halkını savaşkan bir ruh halinde tutar" demekteydi³⁵.

Burada İngiliz istihbaratının medya prensi veya baronu Alfred Harmsworth hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Alfred Harmsworth veya herkesin bildiği ismi ile medya baronu, Lord Northcliffe, 1865'te fakir bir ailenin oğlu olarak Dublin'de doğdu. Stamford'da eğitim gören Northcliffe, 29 yaşındayken 1894'te The Evening News'i aldı. Ardından bu gazeteyi Edinburgh gazeteleri ile birleştirip Edinburgh Daily Record'u kurdu. 1896'da Daily Mail gazetesini Londra'da yayınlamaya başladı. Ardından İngiliz Pazar gazetesi he Sunday Dispatch'i çıkarmaya başladı. 1899'da Boer savaşlarında İngiliz askerinin moralini yükseltmek üzere Rudyard Kipling ve Arthur Sullivan'ın sponsorluğunu yapıp onlara Akılsız Dilenci (The Absent-Minded Beggar) isimli bir çalışma kaleme aldı. 1903'te The Daily Mirror'u kurdu. 1905'te Observer'ı ve 1908'de de Times'ı satın aldı. Ardından da The Sunday Times'a sahip oldu. Lord Northcliffe 1916 yılında Lloyd George Hükümeti'nde de Propaganda Bakanlığı yaptı. 1916 yılında Mavi Kitap adıyla meşhur İngiliz Ermeni Propagandası kitabının çıkarılması da Lord Northcliffe'in fikriydi. Ayrıca kitabın yazarı Arnold Toynbee de yine Lord Northcliffe'in yıllardır sponsorluğunu yaptığı ve Lord'a iat gazetelerde yazılar yazan bir tarihçiydi ³⁶.

Lord Northcliffe, Gladstone zamanında ortaya çıkmış, Boer savaşlarında yıldızı parlamış bir medya baronu idi. Le Queux ve Rudyard Kipling'e Boerler, Fransız ve Alman istilası konusunda yazılar yazdırmakta yine Lord Northcliffe'in fikriydi. İngiliz istihbaratı ile resmi bağlantısı açıkça ifade edilmese de Lord Northcliffe, devlet yönlendirmeli ve istihbarat destekli medyanın ilk temsilcisiydi. Böylelikle Northcliffe ile birlikte İngiliz istihbaratı medyayı da doğrudan kontrolü altına almış oluyordu³⁷.

Bu mana da 1908 yılı itibarıyla Lord Northcliffe vasıtasıyla İngiliz basınının üçte ikisi İngiliz istihbaratının doğrudan kontrolüne geçmişti. I. Dünya Savaşı öncesi, sırası ve sonrasında İngiliz medyası ve İngiliz medyasının dümen suyuna giden Amerikan medyasının yaptığı yayınlar tarafsız gazeteciliğin dışında İngiliz istihbaratının propagandasından öteye gitmeyecekti.

İleride hem İngiliz istihbaratının hem de istihbarat tarafından yönlendirilen İngiliz medyasının Ermeni olaylarındaki faaliyet ve fonksiyonları görüleceğinden burada sadece yapısı ve medya içindeki teşkilatlanışı hakkında kısa bilgi verilmiştir.

İngiliz-Ermeni derneklerine geçmeden önce bu kısımda Türkiye tarihi açısından kilit öneme sahip bir İngiliz casusu veya strateji planlayıcısını da belirtmek gereklidir. Bu şahıs, neredeyse tüm kariyerini Türkiye'ye hasretmiş, göreve başladığı ilk günden I.Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'deki görevinin başından hiç ayrılmayan, İngiliz büyükelçiliği dragomanı, İngiliz istihbaratının Ortadoğu konusundaki en önemli isimlerinden Fitzmaurice'i bir İngiliz casusunun hayatına örnek olarak burada vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zira Fitzmaurice 1910 yılında Sir Gerard Lowther ile birlikte hazırladığı raporu ile Osmanlı Devleti'nin sonunu getiren, verdiği bilgilerle İsrail'in kuruluşu yolunu açan 1917 tarihli Balfour deklarasyonu'nun önünü açan kişi olarak bilinmektedir. Ermeni Meselesi ile ilgili de Mavi kitaba konu dayanak olan birçok raporlar hazırlamıştır.

GERALD HENRY FITZMAURICE³⁸

15 Temmuz 1865'te İrlanda'da doğdu. 1887'de İrlanda Kraliyet Üniversitesi'nden mezun oldu aynı yıl Dublin'de bir Katolik koleji olan Blackrock Kolejine atandı. 1888'de açılan bir yarışmayı kazanarak, Levant Konsolosluk Hizmetleri, öğrenci tercümanı olarak atandı. 1890 yılında asistanlığa terfi ettirildi. 1891-1892'de Van konsolos vekilliği, 1892-1893 döneminde Erzurum ve 1893-1894'te Trabzon konsolosluğu görevlerinde bulundu. 1894'te İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliği 3.Dragomanlığına terfi etti. 1895'te İzmir Konsolos yardımcılığına terfi etti ardında tekrar terfi ederek, 1895-1896 döneminde İngiliz İzmir Genel Konsolosluğu yaptı. 1895-1896'da Adana konsolos yardımcılığı görevinde bulundu. 1896 yılında kurulan Urfa'nın Birecik kazasında, Ermenilerin Müslüman oluşu ile ilgili oluşturulan tahkik komisyonuna İngiliz delegesi olarak tayin edildi. Ardından bu konuyu araştırmakla görevli Sultan II. Abdülhamid'in komisyonuna atandı. Bu komisyonda görevli iken hazırladığı rapor Mavi Kitap(Blue Book) olarak bilinen Ermeni Meselesi ile ilgili Türklerin bilinçli katliam yapmakla suçlandıkları kitaba da girmiştir. Günümüzde de birçok Ermeni tarihçi tarafından söz konusu rapordan maniple edilmiş alıntılar yapılmaktadır³⁹.

1897'de İstanbul'daki İngiliz elçiliğine 3.Dragoman olarak atandı. Aynı zamanda İngiltere dışındaki ülkelerde, İngiliz sömürgelerinde ve bilhassa da Akdeniz'de asker olmadığı halde İngiltere için, "sıra dışı veya

çok önemli” vazife görenlerin Kraliçe tarafından dâhil edildikleri Order of St Michael and St George nişanı verildi ve mensubu yapıldı⁴⁰.

1900-1901 yılları arasında Selanik Genel Konsolosluğu’na vekâlet etti. 1902’de Çanakkale Konsolos Yardımcılığı’na vekâlet etti. 1902’den 1905 yılına kadar, İngiliz Hindistan’ı ile Türkiye arasında, Aden Sınır Tespit Komisyonu’nda İngiltere temsilcisi olarak görev yaptı.

Bu vazifesinden sonra 1905 yılında Order of Bath nişanı verildi ve teşkilat mensubu yapıldı⁴¹. Aynı yıl İstanbul İngiliz Büyükelçiliği’nde Konsolosluk vazifesi verildi. 1906’da İngiliz Büyükelçiliği ikinci dragomanlığı’na terfi etti. 1907 yılında da birinci dragoman oldu. 1908 yılında diplomasi hizmetleri birinci sekreterliği rütbesine çıkarıldı. Eylül 1911’den Ekim 1912’ye Trablusgarp’ta (Libya) Türk-İtalyan savaşı devam ederken, Ocak 1912’den Haziran 1912’ye kadar Libya İngiliz Genel Konsolosluğu yaptı. Bilindiği üzere İtalyanların Libya’yı işgal izni İngilizler tarafından verilmişti. İngilizler İtalyanların Libya üzerindeki çıkar ve hakları olduğunu kabul etmişler, bunun karşılığında İtalya’da Fas krizinde ve Balkan meselelerinde İngiltere ve Fransa’yı Almanya’ya karşı desteklemişti.

Fitzmaurice, Libya’dan dönüşünden sonra 26 Şubat 1914’te yılında hastalığı sebebiyle Türkiye’den ayrılana kadar İstanbul’da birinci dragoman olarak vazifesini sürdürdü.

Aralık 1914’ten Ocak 1915’e kadar özel görevli olarak Paris’te çalıştı. Buradaki vazifesi Fransızlılar ile koordineli olarak, Suriye’deki Türklere karşı Arap isyanını teşvik etmekte.

23 Şubat 1915’te Bulgaristan’ın başkenti Sofya’ya özel elçi olarak gönderildi. Buradaki görevi, Bulgaristan Hükümeti’ni Türkiye’ye bir saldırı konusunda ayartmak, bunun için gereken her şeyi vermektir. Bu görev sonuçsuz kalınca İngiltere 15 Ekim 1915’te Bulgaristan’a savaş açtı.

Kasım 1915’ten Mayıs 1919’a kadar İngiliz Donanma İstihbarat birimine bağlı olarak vazife gördü. Bu dönemde Fitzmaurice’in Balkanlara yerleştiği ve İstanbul’da Entente Cordiale lehinde bir darbe planladığı söylenmiştir. Bundan sonra 21 Kasım 1919’dan itibaren 1921 yılında emekli olana kadar İngiliz Dışişleri’nde çalıştı. 1939 yılında da ölmüştür⁴².

İNGİLİZ ERMENİ CEMİYETLERİ

İngiliz istihbaratının yeniden yapılandığı dönemde İngilizler “Ermeni Formülü”nü geliştirme ve etkin bir şekilde uygulama amaçlı olarak birçok dernekler kurdular. Bu derneklerin hemen hemen hepsi ya İngiliz modern istihbaratının mimarı Gladstone tarafından ya da Gladstone’un yetiştirmeleri tarafından İngiliz istihbaratının birer uzantısı olarak kuruldu. Bu dernekler yine İngiliz istihbaratının bir uzantısı olan İngiliz medya baronu Lord Northcliffe ve gazeteleri ile de yardımlaştilar. Zaten Lord Northcliffe’i de ortaya çıkarm Gladstone’dan başkası değildi.

a. İngiliz-Ermeni Derneği: İngiliz parlamenter, dışişleri bakanı ve başkanı Ewart Gladstone’un himayesinde 1892’de Londra’da kuruldu. Bir başka İngiliz parlamenter ve çok sıkı bir Protestan Argyll Dükü de en büyük destekçilerindendi. Gladstone ve Argyll 1890’larda Osmanlı topraklarında yaşanan Ermeni olaylarında ölenlerden Osmanlı Devleti’ni sorumlu tutuyor ve burada bir iyileştirme olacaksa bu konuda İngiltere’nin sorumlu olduğunu düşünüyorlardı. Derneğin ve kurucularının en önemli amacı ise, Hıristiyanların bilhassa Ermenilerin Türk idaresinden çıkarılması ve sadece Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu’nun değil tüm Hıristiyan unsurların yaşadığı bölgelerin “kötü” Türk idaresinden kurtarılmasıydı. Gladstone geleneğinin XX. yüzyıldaki takipçileri ve İngiliz-Ermeni ittifakının canlı tutmakta büyük gayretler gösterenlerin önde gelen isimleri şöyle sıralanabilir; James Bryce(Mavi Kitabın yazarlarından ve İngiltere’deki Ermeni organizasyonların hamilerindendir), Lady Frederick Lucy Caroline Cavendish(Gladstone, Lady Cavendish’in teyzesi ile evliydi. Ermeni Dostları Cemiyeti’nin kuruluşundan kısa bir süre sonra 1897’de başkanı oldu. 1920’lere kadar bu görevini sürdürdü. İngiliz parlamenter, Lady Cavendish, 17 kişilik İngiliz eğitim komisyonunun kadın üyesiydi. Bu açıdan Ermeni hareketinin Amerikan ve İngiliz kadınları arasında destekçi bulmasını aynı zamanda Ermeni kadınlarının örgütlenmesini de Lady Cavendish gerçekleştirdi), Noel ve Harold Buxton kardeşler(İngiliz parlamenterleri olan Buxton kardeşler Balkan Savaşları’nın çıkması yönünde önce Balkan Cemiyeti vasıtasıyla 1903’ten 1912’ye kadar faaliyet göstermişler 1912’de itibaren de Ermeniler ile ilgilenmeye başlayarak bu konuda en güçlü organizasyon olan Britanya Ermeni Cemiyetini kurmuşlardır), Aneurin Williams(Britanya Ermeni Cemiyeti’nin Buxtonlardan sonraki başkanı, İngiliz parlamenter), T.P. O’Conor (İngiliz parlamenter,

Ermeni Derneği'nin önde gelenlerinden), Emily Robinson(Ermeni Derneği idare heyetinden ve İngiliz parlamenterdir. Babası da Ermenistan ile yakından ilgilenen Daily News gazetesi yazarı Sir John R. Robinson idi. 1913 yılında "Ermenistan Hakkındaki Gerçek(the Truth about Armenia)" isimli bir broşür çıkaran Emily bu çalışmasını genişleterek 1916'da "Ermenistan ve Ermeniler(Armenia and The Armenians)" isimli bir kitaba dönüştürdü), H. F. B. Lynch(yazar), Sir Edwin Pears(Daily News'in İstanbul muhabiri, Fourty Years in Turkey isimli kitabın yazarı, 1880'lerden itibaren İstanbul'da bulunmuş, 1915 yılında ayrılmıştır)⁴³.

İngiliz-Ermeni Derneği'nin hemen tüm yazarları aynı zamanda İngiliz istihbaratının medya baronu Lord Nortcliffe'in yanında çalışıyor, kitapları da Lord Northcliffe ve bağlı yayınevleri tarafından yayınlanıyordu.

b. Ermeni Dostları Cemiyeti: İngiliz-Ermeni Derneği'nin bir organizasyonu olarak Bryce tarafından 1893'te kuruldu. İlk başkanı bir İngiliz parlamenter, Francis S. Stevenson'dır. Cemiyetin esas hedef ve gayesi Berlin Antlaşması'nın Ermeniler ile ilgili 61. Maddesinin uygulanmasıydı. Cemiyet, 1896 yılında Uluslararası Ermeni Dostları Derneği olarak yeniden düzenlendi ve aynı yıl Bilgi Bürosu(ileri de Ermeni Bürosu olarak adı değişecek) ile birleştirildi. Yeniden düzenlenen derneğin amaçları; 1- Ermeni vatandaşları hakkında bilgi sağlamak. Gelen bilgilerin depolanması, basım-yayım faaliyetlerinde bulunmak, 2-Ermeniler yararına faaliyet gösteren cemiyetler arasında iletişim ve koordinasyonu sağlamaktı. Ermeni Bürosu, 1897'de İngiliz Parlamentosunun karşısındaki, Westminster, Brigde street, No:3'teki yeni adresinde yeni amaçlarına yönelik çalışmalarına başladı. Cemiyetin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki başkanı yine bir İngiliz parlamenter olan Edward Atkin idi⁴⁴.

c. Ermeni Yurtsever Derneği: 1888'de Londra'da Mavi Kitap yazarı Bryce tarafından kuruldu. 1912'den itibaren başkanı G. Hagopian idi⁴⁵.

d. Londra Birleşik Ermeni Derneği: 1898'de kurulan dernek 1913 yılında yeniden düzenlendi. Derneğin birinci dünya savaşındaki başkanları istibarat Yarbay G. M. Gregory sonra James A. Malcolm oldu. Derneğin genel sekreterliğini ise aynı dönemde A. Yeretsian yapmaktaydı. Dernek, Ararat: Ermenistan üzerinde ışık, isimli dergiyi çıkardı⁴⁶.

e. Ermeni Bilgi Bürosu: Mayıs 1918'de kuruldu. Bu örgüt içinde Ermeni Sorunu başlıklı çeşitli gazetelere yazı yazan Aram Raffi isimli Ermeni yazar öne çıktı. Bu derneğin görevi Ermeni meselesi hakkında yazı yazanlara bilgi sağlamak ve onları desteklemektir. Kasım 1919'da Aram Raffi'nin ölümü üzerine Büro, Arşak Sifrasiyan idaresine verildi⁴⁷.

f. Ermeni Yardım Fonu: Ermeni Yardım Fonu, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermenilere yapılan yardımların bir elden toplanması için yine Gladstone tarafından kurulmuştu. Ermeni Yardım Fonu'ndan çok Fon'un hem önemli sponsorlarından hem de dünyanın birçok yerinden yardımların hesabında toplandığı şirket vardı. Bu şirket Barclays & Co veya Andrew Barclay Sons & Co. isimli firmadır. Bu şirket, İngiltere'nin en büyük lokomotif üreticisi firması olan Barclay's idi. 1814'te Andrew Barclay tarafından kurulmuş, kısa sürede de büyümüşü. 1874 ve 1882'de yolsuzluk sebebiyle kapanma durumuna gelen firma Gladstone döneminde 1892'de yeniden canlandırılmış ve iki yıl sonra 1894'te Barclayler firmadan uzaklaştırılarak firma hissedarları tarafından yürütülmüştür⁴⁸.

Bir başka deyişle firmaya el konulmuş, idaresi değiştirilmiş ve Ermeni olayları ile ilgili İngiliz istihbarat operasyonunun finansmanında kullanılmıştır. Barclays and Co. şirket hesapları 1894'ten itibaren Ermenilere yardım amacıyla gönderilen paraların toplandığı ana merkez haline gelmişti. Barclays de Ermeni örgütlerinin ana finansörü olmuştu. Nisan 1909'da Adana Ermeni Olayları patlak vermeden yaklaşık on gün kadar önce Ermeni Cemiyeti adına Hagopyan, İngiliz Times gazetesi aracılığı ile tüm hayırseverlere Ermenilere yardım etmeleri için şirketin hesap numarasını veren bir ilan yayınlamış, bu ilanın Times'ta "her zaman olduğu gibi" ücretsiz olarak yayınlanmasından duyduğu sevinci belirten bir başka günde teşekkür yazısı göndermişti. Ayrıca Nisan 1909 ve takip eden aylarda Times gazetesi Barclays'in hesap numarasına Ermeniler ve Ermeni Cemiyetleri adına yardım toplamaya devam etmiştir⁴⁹.

Şekil değiştiren firma halen varlığını devam ettirmektedir. Bu arada Ermeni Yardım Fonu, Gladstone'un 1892-1984 arasındaki İngiltere başbakanlığı döneminde kurulmuştur ve Gladstone'un ekibi aynı zamanda Fon'un idaresindedir. Bu da bize Ermeni Yardım Fonu'nun İngiliz istihbaratının "Ermeni Formülü" nün finansmanı için kullandığı paravan bir kurum olduğunu göstermektedir.

İNGİLİZ ERMENİ TERÖR ÖRGÜTÜ DAŞNAKSUTYUN VE FAALİYETLERİ

Daşnaksutyun her kim ve ne amaçla kurulmuş olursa olsun etkin olarak faaliyet gösterdiği 1892-1921 yılları arasında İngiltere'nin menfaatlerinin Asya'daki bekçilerinden olmuştur.

Daşnaksutyun 1890'da Tiflis'te Kristapor Mikailiyan, Stefan Zoryan ve Simon Zavaryan tarafından Tiflis'teki Genç Ermenistan, Van'daki Armenekan ve Hınçak örgütlerini birleştirmek için kurulmuştur⁵⁰. İlk kuruluşunda içinde sosyalist milliyetçi, milliyetçi ve batılı fikirleri benimseyen üç farklı grup olmakla birlikte kısa zamanda batı eksenine kaymış daha açık bir ifade ile Rus Hınçak örgütüne karşı İngiltere'nin Ermeni örgütü olmuştur. Önceki oluşumların aksine son derece basit ve açık bir program benimsemiş, "bir düzine silah nakledecek çete bir düzine programdan daha iyidir" diyerek, Marks'ın "bir düzine program yerine gerçek bir adım daha önemlidir" sözlerine atıf yapmışlardır.

Rusya'yı tahrik etmemek üzere Hınçak'ın tersine "bağımsız bir Ermenistan" isteğini ve tabirini parti programlarına 1919 yılındaki 9.Dünya Daşnak Kongresi'ne kadar koymamışlardır.

Amaçlarını gerçekleştirmek üzer benimsedikleri yöntemler;

Çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak,

Her yola başvurarak halkın maneviyatını ve ihtilalci faaliyetini arttırmak,

Halkı silahlendirmek için her yola başvurmak,

İhtilal komiteleri teşkil edip, aralarında sıkı irtibatı temin etmek,

Kavgayı teşvik etmek ve hükümet yetkililerini, muhbirleri, hainleri ve soyguncuları yıldırma,

İnsan ve silah nakliyatı için ulaştırmayı sağlamak,

Hükümet müesseselerini yağmalamak ve harap etmek⁵¹.

Troşak(Bayrak) ve Pro-Armenia(Ermeni Taraftarı) Daşnaksutyun'un belli başlı yayın organlarındandı.

26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası baskını, 25 Temmuz 1897 Mazrık Kürt Aşireti'ne karşı düzenlenen katliam, 30 Mart 1904'teki İkinci Sasun Ayaklanması ve 1905'te Sultan Abdülhamid'e karşı düzenlenen Yıldız Suikastı Türkiye'de üstlendikleri belli başlı olaylarıdır.

Daşnaksutyun kurulduktan kısa bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri, Balkanlar, Kıbrıs, Suriye, Kilikya gibi yerler ile İzmir, Lozan, Berlin, Cenevre, Paris, Londra ve İskenderiye şehirlerinde üstlendi. Özellikle Avrupa başkentlerinde büyük bir hüsnü kabule sahip olan Daşnaksutyun, zaman zaman Fransızlarca kullanılsa da örgütün asıl sahibi hiç şüphesiz İngilizler olmuştur⁵².

İngiltere ve Rusya'nın Doğu Anadolu'daki çekişmelerinde Hınçak ve Daşnaksutyun önemli vazifeler üstelendiler. Daşnakların olay çıkardığı yerler İngilizlerin asırlardır okullar açarak Osmanlı Ermenilerini reforme ederek İngiliz Ermenisi'ne çevirdikleri, Erzurum, Maraş gibi İngiltere'nin Rusya'nın güneye inişi için Ermeni tampon bölgesi olarak planladığı bölgelerdi.

Ancak Daşnaksutyun'un İngilizler için kullanım alanı sadece Osmanlı coğrafyası ile de sınırlı değildi. Özellikle XX. yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı coğrafyası ve Ortadoğu'nun genelinde rekabeti sertleşince İngiliz Ermenilerine bu mücadelede büyük vazifeler düştü.

Daşnaksutyun, ilk etapta Rusya'nın Anadolu içlerine ilerleyişini kolaylaştırmak ve Rusya adına Doğu Anadolu'da beşinci kol faaliyetleri yapmak üzere 1887 yılında kurulan Hınçak terör örgütüne karşı İngiltere'nin Erzurum-Trabzon-Van hattında Rusya'yı tutma ve dengeleme politikasının bir parçası olarak kullanılmıştır⁵³.

Daşnaksutyun'un Osmanlı Devleti haricinde uluslararası bir terör örgütü olarak kullanılışı için 1905 yılına kadar beklemek gerekir. Daşnaksutyun 1905-1907 yılları arasında Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nde etkin bir şekilde kullanılmıştır.

1904 yılında Fransa ile "Entente Cordiale(Samimi İttifak)" anlaşması imzalayan İngiltere Daşnaksutyun'un küçük ortağı Fransa ile aralarındaki anlaşmazlıkları büyük ölçüde çözmüş oldu. Bundan sonraki süreçte İngiltere, Osmanlı Devleti'ni etkisizleştirme, Rusya'yı Ortadoğu'dan uzak tutma ve kendisi ile anlaşmaya zorlama, İran'da da kontrolü ele alma yönünde Daşnaksutyun'un etkin olarak kullanıldığı bir dizi hareket girişti. Bu olaylar esasen zamanlama bakımından birbiri içine geçmiş olmakla birlikte gerçekleştikleri ülkeler bakımından üçe ayrılabiliriz.

a. Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid'e Karşı Gerçekleştirilen Yıldız Suikastı

21 Temmuz 1905'te Sultan II. Abdülhamid'e karşı bombalı Yıldız suikastını ilk sırada sayabiliriz. Daşnaksutyun örgütü üyeleri, Kristofor Mikaelyan, Nişan Manasyan'ın başını çektiği bir grup kendilerine Belçikalı Jorris tarafından teslim edilen özel ekipmanla Sultan II. Abdülhamid'e bir suikast düzenlemişlerdi. Sultan'ın her Cuma Yıldız Camii'nden çıktıktan sonra arabasına 1 dakika 42 saniyede bindiğini tespit eden Daşnaklar, Viyana'da özel olarak Gesellschaft firmasına yaptırılan bir araba içine 80 kilogram patlayıcı ve 20 kilogram madeni parçalayıcı madde koyarak Avrupa mamulü "Machine Infernale-Cehennem makinesi" isminde zamanlayıcı takarak bu suikastı gerçekleştirmişlerdir. Bu dünya tarihine bomba yüklü araçla yapılan ilk intihar saldırısı olarak da geçmiştir⁵⁴.

Ancak bu olayın planlanmasından gerekli araç-gerecin teminine kadar Daşnatsutyun'un boyunu aşan birçok ayrıntı bu olayın Sultan Abdülhamid'in ezeli düşmanları İngiliz-Fransız ortak girişimi olduğunu göstermektedir. Abdülhamid'in Yıldız Camii'nden otomobile biniş zamanının hesaplanması, Fransız malı ve dünyada eşi olmayan bir zamanlayıcı yapılması, aracın Viyana'da özel olarak imali ve en önemlisi bunların Türkiye'ye sokulabilmesi gibi sebepler bu işin Daşnaksutyun gibi basit bir örgütün işi olmayacağını gösteren ilk emarelerdir. Ayrıca yine önemli bir ayrıntı olarak suikastı gerçekleştirenlerden Kristofor Mikaelyan'ın zamanlayıcıyı çalıştırdıktan araçtan kaçmayı başarmaması yani işin beyin adamı olarak görülen kişinin kendi kurduğu tuzağa düşmesi, bu işin planlanıp yeteri kadar Ermenilere talim ettirilmeden Daşnakların işi ellerinde hazır bulduklarına delildir. Ayrıca Sultan Abdülhamid'in tam da Avrupa büyükelçileri ile toplantısının olduğu bir zamanın seçilmesi de olayı organize edenlerin sonucu hemen ve bizzat görme arzusundan olmalıdır. Son bir ayrıntı olarak bu sırada bu türden bombaları imal edebilecek teknolojinin sadece İngiliz ve Fransız istihbaratında olduğunu da ilave etmek gerekir⁵⁵.

Hemen tüm İngiliz raporlarında İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasındaki çıkarlarının önündeki en büyük engel olarak gösterilen Sultan II. Abdülhamid'in öldürülememesi İngiltere açısından bir başarısızlık olarak görülse de sonraki olayların tetikleyicisi olması bakımından derin bir etki meydana getirmiştir.

b. Rusya, Ermeni-Azeri Kavgası ve Bakü Petrollerine Saldırı:

İngilizlerin, Daşnakları kullandıkları bir başka alan da Kafkasya idi. 12 Haziran 1903'te Ruslar Ermeni kilisesinin tüm mallarını devletleştirmişlerdi. Rusya'daki 1905-1906 dönemindeki devrimci hareketler sırasında oluşan siyasi boşluktan istifade bir Ermeni-Azeri kavgası şeklinde baş gösteren olaylarda Daşnaksutyun örgütüne mensup Drastamat Kanayan, Rusyanın Kafkasya Valisi Nakashidze'ye 11 Mayıs 1905'te suikast düzenleyerek öldürdü. 1907'ye kadar süren olaylarda birçok Müslüman hayatını kaybetmiş, Rusya'nın yeni Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Dashkov, olayların Ermeni işçi hakları ve Ermeni işçilere ayrımcılık yapıldığı bahanesi ile Ermeniler tarafından çıkarıldığını Petersburg'a bildirmişti. Ancak ilginçtir, gerçek olaylar Suşa, Tiflis ve Elizavetpol'de görülmekle birlikte Daşnaklar, konu ile hiçbir ilgisi olmadığı halde Bakü'deki Rus petrol tesislerine ulaşarak büyük bir yangın çıkarmışlardı. Bakü petrollerinin eski üretim seviyesine ulaşması ve Rus ekonomisine eskisi gibi katkıda bulunması birkaç yıl almıştır. Rusya'nın bu sırada dünya petrol pazarında İngiltere'nin önünde olduğunu da hatırlatalım⁵⁶.

Tam da yine bu sıralarda Rus petrolünü Avrupa'ya ulaştıran ana şirket Hollandalı Novel ailesi idi. İngiliz şirketlerin Bakü petrollerine ortak olmasını engelleyen ve Hollanda Shell'in de ilk sahipleri olan Noveller İngiltere için buradaki en büyük engeldiler. Bakü petrol tesislerinin tahrip edilmesi Novelleri zora soktuğu gibi bu olaylardan kısa bir süre İngiltere ve Hollanda arasında The Royal Dutch Shell petrol ortaklığı kurularak Şubat 1907'den itibaren Bakü'de faaliyetlere başlamıştır. Böylece İngilizler Bakü Petrol alanlarına da nüfuz etmiş oldular⁵⁷.

c. İran, Şah ve İran Parlemtosu'na Yapılan Saldırıları:

İran'da Şah Muhammed Ali Kacar(1907-1909)'ın Rusya'ya meyyal davranması ile İngiltere, Daşnaksutyun'u İran'daki çıkarlarını korumak üzere devreye sokmuştur. Rusya'nın İngiltere ile imzaladığı 1907 tarihli İran'ın taksim antlaşmasına aykırı olarak İran'ın tamamına hâkim olma gayretine karşı İngiltere Daşnakları kullanmıştır. 1909-1910 döneminde Daşnaksutyun örgütü İran'daki Rusya karşıtı ve İngiliz taraftarı anayasacılar destek vererek cevap vermiş, Şah ve Şah rejimi bu dönemde birçok kez Daşnaksutyun'un saldırısına uğramıştır. Şah'a karşı gerçekleştirilen suikastlardan Şah Kacar canını zor kurtarabilmiştir. Ruslar bu olaylara çok sert cevap vermiş birçok anayasa taraftarı bu olaylarda

hayatını kaybetmiştir. İran'da olaylar Rusya'nın 1911'de İngiltere ile tekrar 1907 Antlaşması'nı teyidine kadar devam etmiştir⁵⁸.

d. Adana Ermeni Olayları

14 Nisan 1909'da Adana'da başlayarak 27 Nisan 1909'a kadar süren Adana Ermeni Olaylarında on binden fazla Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Başkent İstanbul'da 31 Mart Vakası olarak bilinen 13 Nisan 1909 olayları ile hemen hemen eş zamanlı olarak başlatılmış ve eş zamanlı olarak 27 Nisan tarihinde bitirilmiştir. Adana'daki olaylarda Daşnaksutyun örgütü fiilen silah dağıtımında, kanlı olayların başlamasında ve Müslüman ahalinin tahrik edilmesinde rol oynamıştır. Bu olaylar İngiliz istihbaratının doğrudan yerel unsurlarla İngiliz donanma ve kara istihbaratının müştereken hareket ettiği, basın-yayın, propaganda unsurlarıyla desteklenen geniş kapsamlı ve organize Osmanlı topraklarındaki ilk, dünyada ise Boer Operasyonu'ndan sonraki ikinci istihbarat operasyonudur. Esas amacı ileride çıkarılabilecek büyük bir Ermeni ayaklanması için bir deneme olmakla birlikte ikincil amaçları arasında özellikle Müslüman halkın devlet ve güvenlik güçlerine karşı güveninin sarsılması çıkabilecek benzer bir olayda kendi başlarına hareketin teşvik edilmesi en başta sayılabilir. Bu operasyonda Daşnaklar da etkin yerel unsur olarak, tahrik ve tedhiş işlerinde ve organizasyonun Ermeni ayağında etkin olarak kullanıldılar⁵⁹.

e. Operation Nemesis ve Talat Paşa Suikastı

28 Mayıs 1918'de Tiflis'te toplanan Ermeni Milli Meclisi'nin kararı ile kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin hâkim ve etkin gücü Ermeni Devrimci Federasyonu yani Daşnaklar olmuşlardı. Başkent Erivan'da 27 Eylül'den 31 Ekim'e kadar süren 9. Ermeni Devrimci Federasyonu Genel Kongresi'nde, Ermeni "1915 Sevk ve İskân" kanunu çıkaran bir kısım Osmanlı Devlet adamının ve bu konuda onlara yardım ettiği iddia edilen Ermenilerin öldürülmelerine karar verildiği söylenmektedir. Yunan mitolojisindeki sonsuz intikam tanrıçası Nemesis'in adına nispetle Nemesis Operasyonu, Osmanlı Devlet adamlarına ve Ermeni asıllı Türk vatandaşlarına karşı bir grup Ermeni suikast timi tarafından gerçekleştirilen bir dizi suikastın adıdır. Ermenilere ait kayıtlarda birçok konferans tarafından tartışıldığı ve planlandığı belirtilen "özel operasyonlar", esas olarak ise Amerikan Merkez Komitesi,

İstanbul Merkez Komitesi ve Ermeni Devrimci Federasyonu tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır⁶⁰.

e.1. Suikaste Uğrayan Belli Başlı Kişiler

Hemayag Aramiantz, Arshag Yezdanian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: Türkler ile işbirliği yapmak.

Mıgırdıç Haroutounian 1920'de İstanbul'da Soghomon Tehlirian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: Türk istihbaratına yardım etmek.

Vahe Ihssan Yessayan, 27 Mart 1920'de İstanbul'da Arshavir Shiragian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: 1915 yılında bir Ermeni dönmesi olan Hidayet ile birlikte Ermeni elebaşlarının Türk yetkililerine bildirip bunların da sevk edilmesini sağlamak.

Talat Paşa, 15 Mart 1920'de Berlin'de Soghomon Tehlirian tarafından öldürüldü.

Fathali Khan Khoiski(Azərbaycan Eski Başbakanı), 19 Haziran 1920'de Tiflis'te Misak Giragossian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: Bakü'de Ermenilere yönelik katliam yapmak.

Bihbud Han Jivanshir(Azərbaycan eski İçişleri Bakanı), 18 Temmuz 1921'de İstanbul'da Misak Torlakian tarafından öldürüldü. İddia edilen suç: Bakü'de Ermenilere yönelik katliam yapmak.

Said Halim Paşa, 5 Aralık 1921'de Roma'da Arshavir Shiragian tarafından Ermenistan'ın İtalya'daki eski büyükelçisi Michael Varantian'ın ve "M" kodlu ir ajanın da yardımı ile öldürüldü⁶¹.

Cemal Azmi(Eski Trabzon Valisi), 17 Nisan 1922'de Berlin'de Arshavir Shiragian tarafından öldürüldü.

Dr. Bahaddin Şakir Bey, 17 Nisan 1922'de Berlin'de Aram Yerganian tarafından öldürüldü.

Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te Stepan Dzaghigian tarafından öldürüldü⁶².

e.2. Talat Paşa Suikastı

2 Ekim 1918'de İstanbul'u terk ederek, Yol arkadaşları ile I.Dünya Savaşı'ndan sonra Berlin'e kaçan Osmanlı Sadrazamı Mehmet Talat Paşa, Ermeni suikastçı Sogomon Tehlirian tarafından, 15 Mart 1921 tarihinde Hardenberg Strasse 17 numaranın önünde başına aldığı bir

kurşun ile öldürülmüştür. Tehlirian hemen yakalandı, bir Ermeni hayranı olan Dr. Johannes Lepsius tarafından yapılan savunmasından sonra suçlu olmadığına karar verilerek Haziran 1921 başında salıverilmiştir⁶³.

Görünüşte Ermeni Daşnaksutyun'un sözde vatansever duygularla gerçekleştirdiği bu olayların arkasında aslında İngiltere ve İngiliz çıkarları vardı. Daşnaksutyun yine burada da taşeron olarak kullanılmıştır.

İngiliz istihbaratı, Talat Paşa'yı Berlin yolunda yakalamayı düşünmüş sonra da Berlin'de tutuklamayı ancak her iki plandan da Almanya'da bir takım sorunlara yol açabileceği için vazgeçmişti. İngiliz istihbaratı, Talat Paşa ve "İttihatçıların" gerek yurtdışı temasları gerekse görüştükları kişileri göz önünde bulundurarak neyin peşinde olduğunu öğrenmeye karar verdi. Çünkü İngiliz istihbaratının elinde, Talat Paşa ve "İttihatçıların", bir yandan Müslüman ülkelerden Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı Kurtuluş Savaşı için destek elde etmeye çalıştıkları diğer taraftan da Ankara Hükümeti'nden sığınma isteme niyetinde oldukları yönünde bilgiler vardı⁶⁴.

Bu bilgileri kontrol etmek amacıyla, Balkanlardan Anadolu'ya gezi ve röportajlar yapmış, ancak uğradığı hemen her yerde bir olayın çıkmasına "görünmeyen katkılar sağlamış", bir İngiliz casusu olan Aubrey Nigel Henry Molyneux Herbert, Talat Paşa ile bir röportaj yapmak için randevu istedi⁶⁵.

Talat Paşa ile suikastından sadece dokuz gün önce görüşen Aubrey Herbert, Talat Paşa ile yaptığı röportajda bu bilgileri teyit edecek ipuçlarına ulaştı. Hatta bu ipuçlarının da ötesinde Talat Paşa'nın İngiltere eğer Türkiye ile adil bir antlaşma yapmazsa İngiltere'ye karşı hem Pan-Turanist hem de Pan-İslamist bir hareket başlatmakla tehdit etmesi İngilizlerin infaz kararı vermesine yol açmış olmalıdır⁶⁶.

Çünkü İngiltere'nin en büyük korkusu ve en büyük tehdit olarak değerlendirdiği hususlar bir gün kendisine karşı Müslümanların birleşmesi veya Türkiye'nin Orta Asya'daki "Müslüman Türkler" ile birlik olmasıydı. İngiltere bunu engellemek için Türkiye'nin Orta Asya ile temasının kesmek niyetindeydi. Albay Schieffer'a hazırlatılan "Pan-İslamizm'in Kaynak ve Gelişimi, Şuan ki Tehdit" isimli raporunda ifade edilen bu hususlara Albay, Ermenistan'ın kurulmasının Türkiye'nin bir Türk-İslam birliği kurmasının önündeki en büyük bariyer olacağını, Ermenistan'ın kurulması ile Türkiye'nin Orta Asya ile bağlantısını kaybedeceğini ve halifelik makamının İngiltere'ye karşı

kullanımının da böylece engellenmiş olacağını ifade ediyordu. Bundan başka, Arapların belki şunda İngilizlerin yanında Türklere karşı yer aldığını ancak “İttihatçıların”, şu anda propagandasına devam ettikleri Pan-İslamizm’in her geçen gün kuvvet kazandığını, “bu coğrafyada İslam dendiğinde her şeyin değiştiğini” ve eğer “İttihatçılar” a yönelik bir şey yapılmazsa Arapların her an taraf değiştirerek “İslam birliği ideali” içinde yer alabileceklerini bildirmişti. Ayrıca raporda Talat Paşa ve yukarıda suikaste uğrayan kişiler arasında adları geçenler raporda zikredilerek Pan-İslamizm politikası gütmekle suçlanmış ve İttihatçıların sadece Araplar arasında değil Afganistan ve Hindistan’da da faaliyet içinde olduklarına değinilerek sonuç olarak Pan-Turanizm’in ile birleşebilecek bir Pan-İslamizm’in İngiltere için güncel ve gerçek tehdit olduğu kanaatine varılmıştır. Rapor, Ermenistan sınırlarını belirleme tartışmalarının sürdüğü ve Sevr Antlaşması görüşmelerinin devam ettiği Haziran 1920’de sunulmuştu⁶⁷.

Tabii ki, bu raporun hazırlanmasının da bir sebebi vardı. Aralık 1918 ve Ocak 1919’da Delhi’de toplanan Tüm Hindistan Müslümanları Birliği’nin 11.Kongresi’nde, “Türkiye, Halifelik ve Kutsal Toprakların korunması konularının çözümü” ile ilgili aldığı kararlar konusunda Paris Barış Konferansı nezdinde ve İngiltere’nin “sadık vatandaşları olarak” buldukları temasların büyük bir etkiye sebep oldu. Ayrıca alınan kararları, Tüm Hindistan Birliği Genel Sekreteri Yakup Hasan, 7 Ağustos 1919’da İngiltere başbakanına hitaben yazdığı bir mektubun ekinde göndermiştir. Savaşı, Almanya’nın çıkarttığına ve Türkiye’nin burada sadece kurban olduğuna işaret eden Yakup Hasan, 72 milyon Hindistan Müslüman’ı adına özetle şunları istiyordu: Türkiye’ye yönelik sömürgeci politikalar Hindistan Müslümanların sadakatinin devamı, hatırının kırılmaması için bir kenara bırakılacak, Osmanlı Devleti’ne son verilmeyecek, Türkiye’nin varlığına bölerek, parçalayarak zarar verilmeyecek, Halifelik makamına dokunulmayacak, İslam dünyasının gururu ve tek silahlı gücü olan Türk ordusu serbest bırakılacak, Osmanlı Sultanı’nın halife sıfatıyla Kutsal Topraklardaki manevi otorite ve yönetim hakkı tanınacak. Tüm Hindistan Birliği Genel Sekreteri Yakup Hasan, bu isteklerin altına, Madras Yasama Meclis’i üyesi, Tüm Hindistan Müslümanları Birliği delegesi, Bombay Hilafet Cemiyeti ve Güney Hindistan Ticaret Odası temsilcisi olarak da imza koymuştur⁶⁸.

Tabii bu mektubun ne gibi etkilere sebep olduğunu düşünmek herhalde zor olmasa gerek. Böylece İngiltere açısından hem Pan-İslamizm

bir tehdit olarak kabul edilmiş oluyor hem Ermenistan'ın bir "bariyer" olarak Türkiye'yi doğu dünyasından soyutlama amacıyla kurulması gerekiyor ve hem de İngiltere'nin "hayati derecede önemli" sömürgesi Hindistan başta olmak üzere Albay Schieffer'a göre "dünyanın en çok Müslüman barındıran" imparatorluğunu tehdit eden İttihatçı tehdidini yok etmek gerekiyordu⁶⁹.

Bu arada İngiltere'nin ve tüm "emperyalist güçlerin" söz düşmanı Sovyet Rusya ile İngiltere arasında bir yakınlaşma başlamıştı. Talat Paşa'nın Aubrey Herbert ile röportajında söyledikleri ve genel anlamda bilinenler Sovyet Rusya'yı da rahatsız etmiş, İngiliz istihbaratının Sovyet istihbaratı ile yakınlaşması sonucunu doğurmuştu. Her iki teşkilatta Talat Paşa'nın fiziksel bilgilerini, ajanlarına verip Berlin'e göndermişlerdi. 15 Mart 1921 günü de Soghomon Tehlirian, Talat Paşa suikastını gerçekleştirdi⁷⁰.

Aslında Sovyet Rusya da Pan-İslamizm'i İngiltere ve müttefiklerine karşı kullanmaya çalışmış, İngiliz sömürgelerindeki Müslümanları ayaklandırmaya çalışmıştı. Ancak İngiltere'nin Tiflis'teki özel görevlisi ve Konsolosu Wardrop, İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon'a 6 Ocak 1920'de çektiği şifreli telgrafında, Bolşeviklerin de Almanya gibi İngiltere aleyhine her çaresizin yaptığı gibi Pan-İslamizm'i kullanmaya çalıştığını ancak sonunda başarısız olduğu söylüyordu.⁷¹

15 Mart 1921'de İttihat ve Terakki'nin sembol ismi Talat Paşa, İngiliz-Sovyet çıkar birliğinin bir nişanesi olarak Daşnaklar tarafından öldürüldükten bir gün sonra 16 Mart 1921'de İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın imzalanması herhalde bir tesadüf olmamalıdır⁷².

Talat Paşa ile İttihatçı avı bitmedi. Said Halim Paşa, Bahattin Şakir, Cemal Paşa ve daha önce listesi verilen "İttihatçılar" 1921-1922 yılları arasında birer birer aynı Ermeni grupları tarafından öldürüldüler. Suikastçı Ermeniler bu olaylardan sonra ya yakalanamadılar veya yakalananlar, hemen İngiliz yetkililere teslim edildi ve sonunda akıl rahatsızlığı gibi sudan sebeplerle serbest bırakıldılar. İlginçtir bir kısmına Avrupa'daki suikastlarından "M" ve "Q" kodlu İngiliz casusları ön ayak olmuştur. Bu suikastların arkasında esasında İngiliz istihbaratının olduğu, kullanılan Ermenilerin ise önceden bu tür işler için yetiştirilen taşeron bir grup olduğu net bir şekilde ortadadır⁷³.

İNGİLTERE'NİN ASYA POLİTİKALARINDA ERMENİ FAKTÖRÜNÜN KULLANIMINDA I. PERDENİN SONU

Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas Kongresi(4-11 Eylül 1919)'nden sonra bir güç olarak ortaya çıkması ile İngiliz politikası değişmeye başlamış ve Büyük Ermenistan'ı kurma fikrinden vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Büyük Ermenistan'ın kurulması için büyük bir işgal ordusu ve çok kan dökülmesi gerektiğinin farkında olan İtilaf Devletleri, Bogos Nubar Paşa'yı Sevr Antlaşması'nın imzasının hızlandırılması için toplanan San Remo Konferansı(18-26 Nisan 1920)'na çağırdılar. Bogos Nubar Paşa, burada, Ermenilerin Ermenistan üzerinden asker temin edebileceklerini ve Türkiye'den verilecek toprakların başkentinin Revan olmasını söylemişti. Ancak İtalya Başbakanı Francesco Nitti, Bogos Nubar Paşa'ya çıktıktan karşı çıkmış, Erzurum'un Ermenilere verilmesi için oraya asker sevkinin mümkün olmadığını ve ayrıca da İtalya'nın Erzurum'un Ermenilere verilmesine karşı olduğunu söylemiştir. Bogos Nubar Paşa, bu konferanstan sonra sağlık sebepleri ile Haziran 1920'de Ermeni temsilciliği görevini bırakmıştır⁷⁴. Herhalde bundan sonra kendisine Mısır'ın havası iyi gelmeyen Bogos Nubar Paşa, gençliğinin geçtiği Paris'e yerleşmiş ve 1930'da ölene kadar orada yaşamıştır.

Bu arada Türk Milli Mücadelesi'nin başarısının yanında İngilizlerin Ermenilere yönelik politikasının değişmesinde ve İngilizlerin Ermenileri terkinde bir kısım gelişmelerin etkisi oldu.

Daha öncede ifade edilen 7 Ocak 1920 tarihli İngiliz Sovyet raporunda İngiliz Yüksek Ekonomi Komisyonu Daimi Temsilcisi, raportör Wise, Sovyetler ile bir an önce ekonomik ilişkilerin başlatılmasının İngiltere'nin çıkarına olduğunu ifade ediyor, söz konusu rapor ve ekinde Sovyet yönetiminin İngilizler ile anlaşmaya yatkın olduğu ve İngilizlerin imha ettiği Rus filosu meselesinin de diplomatik yollarla halledilebileceği ifade ediliyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un İngiltere Başbakanı Lloyd George'a bu raporu gönderirken eklediği zabıtta da Çarlık yanlısı "Denikin'in ordusunun ikiye bölündüğü, bir kısmının Kırım'da diğer kısmının Kafkasya'da kaldığı, yakın gelecek kuvvetle muhtemel olarak Grozni petrol alanlarını da kaybedeceği zaten savaşı kazansa bile bizle anlaşacağına bir garantisinin olmadığı bu sebeple Sovyet yönetimi ile anlaşılmasını" tavsiye etmiştir⁷⁵.

Böylece, İngilizler için Sovyetler ile ticaret yapmak Ermenistan ile uğraşmaktan daha önemli bir hal almıştır. Bunun daha açık ifadesi ise Tiflis'ten gelmiştir.

Tiflis İngiliz İstihbarat şefi Wardrop, 8 Ocak 1920'de Denikin'e acilen yardım edilmezse, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'daki "anti-Bolşevik" hükümetlerin düşeceğini ve bunun İngiltere'nin Kafkasya çıkarları açısından problemler çıkaracağını bildirmiştir. Söz konusu hükümetlerin orduların acilen askerî malzeme ile desteklenmesini ve buraya İran ve Irak'taki İngiliz birliklerinden bir kısmının kaydırılmasını istemiştir. Ayrıca Denikin'in de acilen İngiliz desteği istediğini bildirmiştir. Bundan sonra da yukarıdaki rapordan habersiz olarak, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile ilgili yardım isteyen acil, şifreli ve gizli telgraflarına devam etmiştir. Hatta 7 Ocak 1920'de İngiliz dışişlerini, "eğer hızla hareket edilmezse Daşnakların düşman ile anlaşabileceğini" bildirmiştir. Önce Varna'dan savaşta ele geçen bir kısım araç-gereç Batum üzerinden Tiflis'e göstermelik olarak getirilmişse de, 13 Ocak 1920'de bu telgraflara İngiliz Savaş Bakanlığınca verilen cevapta, "bölgeye silah ve mühimmat nakline Denikin'in ani yenilgi ihtimali sebebiyle, düşmanın eline geçmemesi için bu devletlere herhangi bir malzeme yardımı yapılmayacağı, Denikin'in yenilgi haberi gelir gelmez, Tiflis ve Kafkasya'daki İngiliz birliklerinin derhal çekileceği" ifade edilirken Wardrop diğer yetkililerden "Ermeni, Gürcü ve Azeri yetkililerin moralinin Sovyetlere karşı mücadele konusunda yüksek tutularak desteklenmesi" istenmiştir⁷⁶.

İşte İngiltere için Ermenilerin kıymeti buydu. Olup bitenden habersiz Ermeniler için de aslında Büyük Ermenistan hayalinin sonunu işte bu gizli telgraflar işaret ediyordu. Ancak ne kadar ilginçtir ki, daha Sevr Antlaşması bile imzalanmamış, Ermeni heyeti umutsuz olduğunu bilmeden Paris Barış Konferansı'nın kapılarını aşındırıyorlardı.

Buna bir de "Ermenistan'ın ABD'ye çok pahalıya mal olacağı ve kuşaklar boyu bu yükün altından kalkılamayacağı" ve "İngiltere gibi tecrübeli bir kolonist devlet dururken" ABD gibi bir gücün "Ortadoğu gibi karma karışık bir yerde" ne işi olduğunu sorgulayan General Harbord'un raporunun ABD parlamantosuna sunulmasından sonra 29 Mayıs 1920'de ABD'nin Ermenistan'ı mandasına alması tasarısının reddedilmesi eklenmişti. Böylece Büyük Ermenistan, doğmadan ölmüştü⁷⁷.

Son olarak Damat Ferit Paşa tarafından Osmanlı Devleti adına imzalanan ve Ermenistan'ın da taraf olarak bulunduğu 10 Ağustos

1920 tarihli Sevr Antlaşması ile Doğu Anadolu'nun Ermenilere verilmesini dikkatle izleyen Ankara Hükümeti, Ermenilerin hareket geçmelerine fırsat vermemek için hazırlıklara başladı. 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa tarafından 28 Eylül 1920'de Sarıkamış üzerinden başlatılan taarruz ile Sarıkamış, Kars, Ardahan, Artvin, Batum ve Iğdır'ı alıp, 22 Kasım 1920'de Gümrü'ye ulaştı. 22 Kasım 1920 Ermeni Daşnak Hükümeti ile barış görüşmeleri başlamış ve 3 Aralık 1920'de Türkiye ile Ermenistan arasında Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır⁷⁸.

Ancak Gümrü Barış görüşmelerinin başladığı ve ABD Başkanı Wilson'un Büyük Ermenistan haritasını yayınladığı gün yani 22 Kasım 1920'de 11. Sovyet Kızılordusu Ermenistan'a bir saldırı başlatmış ve 29 Kasım 1920'de Erivan'ı işgal etmişti. Gümrü antlaşmanın imzalandığı gün yani 3 Aralık 1920'de Ermeni Savaş Bakanı, Ermenistan'ın idaresine el koyup, askerî diktatörlük ve Erivan'da Ermeni Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etmişti⁷⁹.

Gümrü Antlaşması'nı tanımayan Sovyet yönetimi ile görüşmelerin yapılabilmesi için Mustafa Kemal (Atatürk), 14 Aralık 1920'de Ali Fuat (Cebeşoy)'u TBMM Hükümeti'nin büyükelçisi olarak atamıştı. Sovyet Rusya Başbakanı Çiçerin de M. Budu Medivani'yi Ankara'ya elçi olarak görevlendirdi. Karşılıklı yapılan görüşmeler neticesinde 16 Mart 1921'de Türkiye ile Sovyet Rusya arasında Moskova Antlaşması imzalandı. Bugünkü Türkiye Doğu sınırının belirlendiği Moskova Antlaşmasıyla, Batum, Sovyet Rusya'ya terk edilmişti⁸⁰.

Bu arada 23 Şubat 1921'de başlayan Londra Konferansı'na Osmanlı Hükümeti ile birlikte TBMM Hükümeti de davet edildi. Konferans'ta Sadrazam Tefrik Paşa, söz sırası kendisine gelince, "Ben sözü Türk Milletinin gerçek temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Başdelegesine bırakıyorum" diyerek konuşma yetkisini Bekir Sami Bey (Kunduh)'e bıraktı. Bunun üzerine, İtilaf devletleri her türlü görüşmeyi TBMM heyetiyle yaptılar. Bu Konferansta, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulması veya otonom Ermenistan'dan hiç söz edilmemiş, sadece Ermeniler için bir yurt verilmesi Türklerin inisiyatifine bırakılmıştır. Ancak Türk tarafı bu teklifleri kabul etmemiştir⁸¹.

Sakarya zaferinden sonra Sovyet idaresinde bulunan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti ile TBMM adına Kazım Karabekir arasında bu üç Sovyet cumhuriyetinin Moskova Antlaşması'nı

ve Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırını teyid ettiğini belirten 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması imzalandı⁸².

İntilere'nin Türkiye'ye yönelik politikasının değişmesinde birkaç önemli neden vardı. Öncelikle, birinci neden Türk İstiklal Harbi'nin başarısıdır. 30 Ağustos'ta Başkumandan Mustafa Kemal Atatürk, tarafından başlatılan Büyük Taarruz ile 9 Eylül 1922'de Türk Ordusu İzmir'i geri almıştı.

İkinci neden, İngilizlerin Chanak Krizi adını verdikleri olaydır. Türk Ordusu güneyde İzmir'e ulaştığı sırada Kuzeyde de Çanakkale'nin batı ucundaki Ezine ve Ayvacık'a ulaşmış bulunuyordu. Ezine'nin kuzeyinde bulunan Akköy isimli köyden kuzeye doğru olan alan Marmara Bölgesi ve Çanakkale Boğazı'ndaki İngiliz-Fransız kontrolünün başladığı sınırdı. 4 Eylül 1922'de buraya ulaşan Türk birlikleri ile Ezine'yi elinde tutan Yunan askerlerinden geriye kalanlar arasında çatışma başlamış, Yunan askerleri Akköy'den İngiliz tarafına çekilmişlerdi. Bunları takip eden Türk askerleri ile İngiliz askerleri arasında çatışmalar çıkmışsa da kısa sürede Türk birliklerine Akköy deresinin güneyine çekilme emri verilmişti. İngilizler, İntepe'ye doğru çekilmişlerdi. Bu olay sırasında 15 Eylül 1922 günü Fransa başbakanı Poincare Fransız birliklerine geri çekilme emri verirken, İngiliz kabinesi yerinde kalma emri vermiş bu da olayı şiddetlendirmiştir. 16 Eylül 1922'de Lord Curzon'un olmadığı bir sırada İngiliz kabinesinden TBMM Hükümeti'ne İngiltere'nin kendilerine bu olay sebebiyle savaş açacağına dair bir tehdit mesajı gitmesi üzerine Fransa-İngiltere arasında diplomatik kriz patlak vermiştir. Türkiye ile bir savaş istemeyen Fransa ve İngiliz kamuoyunun baskıları neticesinde Türkiye karşıtı politikaları ile tanınan İngiltere Başbakanı Lloyd George Hükümeti 19 Ekim 1922'de dağılmış ve İngiltere Başbakanı Lloyd George istifa etmiş, polikayı bırakmıştır.

Son olarak da I.Dünya Savaşı sonrası dünya finansının şekillendirildiği Cenova Konferansı'nda İngiltere'nin "ekonomik pasta" olarak gördüğü Sovyet Rusya ile İngiltere arasında derin bir anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun neticesinde eski politikasına dönen İngiltere, Türkiye'yi Sovyet Rusya'ya karşı "tampon" olarak kullanmaya karar vermiştir.

Rusya'da başlayan 1918-1920 Sivil Savaşı, İngiltere ve Fransa açısından bulunmaz bir fırsata dönüşmüştü. Her iki ülke açısından da I.Dünya Savaşı kazanımlarını arttırmak için Rusya'nın yaşadığı kargaşada önemli bir imkân sağlıyordu. İngiltere, Bakü Petrol Alanları ve Orta Asya konusunda hevesliydi. İngiltere ve Fransa, Rus devrimine

karşı zaten savaş halindeydiler. Rusya'nın içinde bulunduğu durumu fırsat bilerek, Türkiye, Yakındoğu, İran, Afganistan ve diğer yerlerle ilgili tüm sorunları Rusyasız kendi çıkarlarına uygun bir şekilde çözüme kavuşturdular. Boğazlar sorunundan başlayarak Türkiye'nin işgaline kadar tüm sorunları kendi çıkarları doğrultusunda çözmüşlerdi⁸³.

En nihayet de asıl amaçları olan Rus petrollerinin sömürülmesi için 1922'de Cenevre Konferansı'nda İngiliz-Fransız Finans Birliği kuruldu. Ancak bu birlik henüz bir şey yapamadan İngiltere ve Fransa'nın öngördüğünün tersine komünizm yayılmaya hatta Asya'daki İngiliz-Fransız sömürgelerini de tehdiye başladı. Bunun üzerine İngiltere yeniden savunma politikasına dönmek zorunda kaldı ve bu politikanın gereği olarak, Rusya'yı ya da yeni Sovyetlerin güneye inmesine sıcak denizlere ulaşmasına mani olmak amacındaki asırlık politikasını yeniden tatbik mecbur kaldı. Böylelikle İngiliz-Rus ilişkilerinde yeni bir safha başlamış oldu⁸⁴.

İngiltere, bu yeni politikasında sadece askerî ve ekonomik bir rekabetle değil fikrî bir mücadeleyle de karşı karşıya kaldı. Ekonomide Lloyd George'un "yamamlarla bile ticaret yapılabilir" sözünden hareketle İngiltere, Sovyetler ile ticarî ilişkilere başlasa da, siyasî olarak Sovyetleri durdurabilecek "eski tampon güçlere" yeniden ihtiyacı vardı. Burada da en önemli ve kilit ülke Türkiye olarak görülüyordu⁸⁵.

Sonuç olarak Türkiye Ermeniler ve Ermenistan'dan İngiltere için daha önemliydi. Bu sebeple de Ermenistan ve Ermenilerin İngiltere'nin Asya politikalarında kilit rolü bitmiş oldu ve Ermeniler Sovyetlerin eline bırakıldılar. Böylelikle İngiltere'nin Asya politikalarının Ermeni Faktörünün oynadığı rolün I. Perdesi de kapanmış oldu. İleride II. Dünya Savaşı daha bitmeden İngiltere, ABD ve Avrupa'da yaşayan Ermenileri örgütlemeye başlayacak ve 1949'dan itibaren sahneye koyacağı II. Perdenin hazırlıklarına başlayacaktı.